UURING 2026

Noored otsustamas: millega arvestada noorte otsustusõiguse arutelus?

Noorte autonoomia tulevik

Pirko Tõugu
Annegrete Palu
Triin Liin

ARENGUSEIRE KESKUS
Riigikogu juures tegutsev sõltumatu mõttekoda

TARTU ÜLIKOOL
1632

Noored otsustamas: millega arvestada noorte otsustusõiguse arutelus?

Uuring

Autorid: Pirko Tõugu, Annegrete Palu, Triin Liin (Tartu Ülikool)
Tellija: Arenguseire Keskus
Keeletoimetaja: Toimetaja Tõlkebüroo

Uuringus sisalduva teabe kasutamisel palume viidata allikale:

Tõugu, P., Palu, A., Liin, T. (2026). Noored otsustamas: millega arvestada noorte otsustusõiguse arutelus? Tallinn: Arenguseire Keskus.

Uuringus sisalduva teabe kasutamisel palume viidata lisaks autorile ka tellijale.

Arenguseire Keskuse uuringud
ISSN 2733-337X

Uuringu tegemist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium.

HARIDUS- JA TEADUSMINISTEERIUM

Arenguseire Keskus on ühiskonna ja majanduse pikaajalisi arenguid analüüsiv mõttekoda Riigikogu juures. Meie missioon on aidata kaasa tulevikku vaatavale poliitikakujundusele.

Jaanuar, 2026

Sisukord

Sissejuhatus 5

1. Mis on otsustamine? 7

1.1. Teoreetilised mudelid: otsustamine kui läbimõeldud tegevus 7

1.2. Kaasaegne arengulisele neuroteadusele tuginev lähenemisviis: emotsioon, kontekst ja eneseregulatsioon otsustamisel 10

1.3. Otsustamise ja otsustusvõime tähendus käesolevas raportis 12

2. Otsustusvõime arengulised protsessid 14

2.1. Kognitiivne võimekus: kognitiivsed funktsioonid ja protsessid 14

2.2. Psühhosotsiaalne küpsus ehk eneseregulatsioon 17

2.3. Metakognitsioon 20

2.4. Otsustusvõime arenguliste protsesside trajektoorid: kokkuvõte 22

3. Otsustusvõimet mõjutavad tegurid 25

3.1. Sisemised tegurid 26

3.1.1. Teadmised ja kogemused 26

3.1.2. Hoiakud: huvid, eesmärgid ja väärtushinnangud 28

3.1.3. Emotsioonid ja seisundid 29

3.1.4. Individuaalsed omadused: mõjutatavus 30

3.2. Välised tegurid 32

3.2.1. Sotsiaalsed normid ja noorele omistatud autonoomia 32

3.2.2. Haridus ja õppekava 34

3.2.3. Sotsialiseerimine: vanemate roll 34

3.2.4. Sotsialiseerimine: kaaslaste roll 36

3.2.5. Sotsiaalmeedia 37

3.2.6. Ajasurve 39

4. Otsuse omadused: keerulised ja vähem keerulised otsused 40

5. Eesti noorte arvamus hariduslike, finantsalaste ja ühiskondlike otsuste omaduste ja otsustusolukorra kohta 42

5.1. Kas ja kuidas on noored teinud hariduslikke, finantsalaseid ja ühiskondlikke otsuseid? ... 43
5.2. Kas täisealised ja alla 18-aastased noored teevad otsuseid erinevalt? ... 45
5.3. Kui olulised on uuringus käsitletud otsused noorte jaoks? ... 47
5.4. Kuidas hindavad noored erinevate otsuste omadusi? ... 49
6. Otsuste hindamisraamistik ... 52
6.1. Hindamisraamistiku rakendamise näiteid erinevate otsuste puhul ... 53
Kokkuvõte ... 60
Kasutatud kirjandus ... 62

Sissejuhatus

Inimesed teevad iga päev mitmesuguseid otsuseid, millest osa on väga kaalukad, mõjutades nende edasist elu ja tegevust, ning osa on üsna märkamatud. Otsus on nii lõunapakkumiste seast valiku tegemine kui ka töö- või elukoha vahetamine. Mõlemal juhul piiravad otsust välised tegurid (saadaolevate lõunapakkumiste valik) ja sisemised tegurid (elukoha valikuga seotud eelistused või vajadused), kuid sageli ei langeta inimesed neid otsuseid päris samamoodi. Lõunapakkumise valik tehakse üldiselt üsna kiiresti, pikalt kaalumata, tuginedes varasemale kogemusele, samas elukoha valimisel analüüsitakse põhjalikult mitmeid aspekte ning arvestatakse pikaaegset perspektiivi. Seega on otsustusvõime dünaamiline ja mitmetahuline konstrukt, mis kujuneb sisemiste ja väliste tegurite koosmõjul ning rakendub konkreetses kontekstis, sõltudes ka otsuse omadustest. Otsustusvõime väljendub kaalutletud ja kontekstitundlike valikute tegemisel, hõlmates ratsionaalset analüüsi, metakognitsiooni, eneseregulatsiooni, sotsiaalseid norme ja kogemust, väärtushinnanguid ning sotsiaalseid ja emotsionaalseid tegureid. Otsustusvõime definitsioon on täpsemalt lahti kirjutatud 1. ja 2. peatükis.

Osaliselt sõltub see, kuidas ja milliseid otsuseid tehakse, otsuse tegija vanusest. Väikeste laste eest teevad otsuseid peamiselt nende vanemad, lähtudes lapse heaolust ja huvidest: vanem korraldab suure osa väikelapse eluolust ja tegevusvõimalustest. Suurematele lastele (9–10-aastastele) ja teismelistele (10–17-aastastele) hakatakse aga järjest enam andma vabadust ja õigusi igapäevaelus enda eest ise otsustada. Ka ühiskondlikult laienevad noore[1] õigused vanuse kasvades. Selle dünaamika aluseks on arengulised protsessid, mis mõjutavad otsustusvõimet: vanuse ja kogemuse lisandudes suurenevad lapse ja noore teadmised ja oskused, mis on otsuste langetamisel olulised.

Arvestades otsustusvõime kontseptsiooni mitmetahulisust ning arengulist dünaamikat, ei saa arengupsühholoogiat aluseks võttes lähtuda noorte otsustusvõime ja -õiguse arutelus ühest konkreetsest arengulisest protsessist, otsuse omadusest või otsust mõjutavast tegurist ega kindlatest eapiiridest. Mõistmaks olukorda, kus noorele antakse otsustusõigus, on vaja arvestada nii mitmesuguste arenguliste kui ka peamiste sotsialiseerumisega seotud protsessidega, samuti keskkondlike teguritega.

[1] Tekstis kasutatud termin „noor“ hõlmab nii keskmist noorukiiga kui ka varajast täiskasvanuiga (vt tabel 1). Vajaduse korral on vanust tekstis täpsustatud.

Käesoleva uuringu eesmärk on anda ülevaade peamistest otsustamisel kasutatavatest alaoskustest, otsustamisega seotud protsessidest ja nende arengust ning käsitleda indiviidi ja kasvukeskkonnaga seotud olulisi tegureid, mis otsustusvõimet mõjutavad. Seejuures tutvustatakse ka teatavaid otsuse omadusi, mis annavad põhjuse pidada üht otsust teisest keerulisemaks. Uuringu kokkuvõttena esitatakse raamistik, mille põhjal saab arutleda erinevates valdkondades otsustamisel rakendatud eapiiride üle, arvestades nii arenguliste protsesside kui ka keskkondlike tegurite osa. Uuringu tegemisel sünteesiti ja süstematiseeriti teemakohast teaduskirjandust ning viidi läbi küsitlusuuring 15–25-aastaste noorte seas. Empiirilise küsitlusuuringu eesmärk oli mõista Eesti noorte kogemust hariduslike, finantsalaste ja ühiskondlike otsuste tegemisel.

1. peatükk tutvustab otsustamise teoreetilisi mudeleid ning täpsustab otsustusvõime kontseptsiooni, millest raportis lähtume. 2. peatükk keskendub arengulistele protsessidele, mis otsustamist mõjutavad: käsitletakse kognitiivseid funktsioone ja protsesse, psühhosotsiaalset küpsust ja metakognitsiooni. 3. peatükk käsitleb peamisi otsustusvõimet puudutavaid tegureid – nii väliseid tegureid, nagu sotsiaalsed normid ja sotsiaalmeedia, kui ka indiviidi sisemisi tegureid, näiteks teadmisi, kogemusi ja mõjutatavust. 4. peatükis käsitletakse otsuse omadusi, millest oleneb selle keerukus. 5. peatükk keskendub läbiviidud empiirilisele uuringule ning tutvustab Eesti noorte kogemust hariduslike, finantsalaste ja ühiskondlike otsuste tegemisel ja sellele antud hinnanguid. 6. peatükis tutvustatakse eelneva põhjal koostatud hindamisraamistikku, millele tuginemine võimaldab pidada otsustamisel rakendatavate eapiiride üle nüansirikast arutelu. Lisaks esitatakse mitme olulise otsuse kohta raamistikule toetuv näidisarutelu.

1. Mis on otsustamine?

Otsustamine hõlmab väga eriilmelisi tegevusi. Otsustamisega on tegemist näiteks matemaatikaülesande lahendamisel, mille käigus jõutakse ratsionaalsete sammude abil lahendini, teisalt on otsustamisega tegemist ka näiteks sisulooja reklaamitud mittevajaliku toote ostmisel kohe pärast reklaami nägemist. Seetõttu hõlmab otsustamine erinevaid oskusi, omadusi, teadmisi ja strateegiaid, mis arenevad ja kujunevad lapse- ja noorukieas. See arusaam peegeldub ka otsustamise teoreetilistes ja teaduslikes käsitlustes. Teaduskirjanduses käsitletakse otsustamist sageli kui läbimõeldud tegevust, ent noorukite otsustamise mõtestamisel ning otsustusvõime arengudünaamika selgitamisel on tänapäeval jõutud nüansirikkamate lähenemisviisideni, mis arvestavad otsuste tegemisel ka sotsiaalsete, emotsionaalsete ja eneseregulatsiooniga seotud teguritega (Albert & Steinberg, 2011). Selleks, et tuvastada erinevad tegurid, mis kujundavad ja mõjutavad noorte otsuseid, anname esmalt ülevaate peamistest teoreetilistest mudelitest, mille korral otsustamist käsitletakse ennekõike läbimõeldud (kognitiivse) tegevusena, ning otsustamise sotsiaalseid ja eneseregulatsiooniga seotud komponente hõlmavast kaasaegsest lähenemisest.

1.1. Teoreetilised mudelid: otsustamine kui läbimõeldud tegevus

Noorte otsustamise (ingl *decision-making*) uuringutes pikka aega keskses rollis olnud ratsionaalse otsustamise normatiivsed mudelid ja kaksikprotsessi mudelid näevad otsustamist eelkõige kognitiivse tegevusena.

Normatiivsed mudelid toetuvad ideele, et kui kirjeldada otsuse raamistikku piisavalt täpselt, saab määratleda valiku, mille teeks ratsionaalne otsustaja. Ratsionaalne otsustamine normatiivsete mudelite järgi tähendab (1) võimalike valikute kindlakstegemist, (2) iga valiku võimalike tagajärgede hindamist, (3) iga tagajärje soovitavuse kaalumist, (4) iga tagajärje esinemise tõenäosuse hindamist ning (5) eelneva põhjal kõige kasulikuma variandi tuvastamist (Albert & Steinberg, 2011; Halpern-Felsher & Cauffman, 2001). Kui selle mudeli järgi mõelda näiteks edasiõppimisvõimaluse valikust, siis esimeses etapis tuvastab noor, millised on tema valikud (olemasolevad gümnaasiumid ja kutsekoolid). Seejärel hindab ta erinevate haridusasutuste läbimise tagajärgi ning nende soovitavust, näiteks kui head

karjäärivõimalused ühe või teise kooli läbimisel tekivad ja kuidas need tema eelistustega sobivad. Neljandas etapis analüüsib noor tagajärgede tõenäosust, näiteks kas ta saab valitud kooli sisse ja seal õppimisega hakkama ning millised võimalused tema lõpetamise ajaks tööturul võivad valitseda. Nendele kaalutlustele tuginedes teeks noor enda jaoks kõige kasulikuma valiku.

Ratsionaalse otsustamise protsessi komponendid eeldavad erinevaid alaoskusi: psühholoogia seisukohalt on normatiivsete mudelite keskmes otsustamisel kasutatavad kognitiivsed funktsioonid ja protsessid (käsitletakse alapeatükis 2.1) (Parker & Fischhoff, 2005). Lisaks on otsustamisel olulisel kohal metakognitsioon (käsitletakse alapeatükis 2.3) (Bruine de Bruin *et al*., 2007) ning otsuse ja tagajärje soovitavus ehk olulisus või väärtus (ingl *value*) otsustaja jaoks. Kui otsuse tagajärg on lihtsasti ennustatav, siis sõltub otsus vaid tagajärje olulisusest või selle väärtusest inimese jaoks (Fischhoff, 2008). Tulles tagasi edasiõppimise näite juurde, võib öelda, et kui noorel on valikus kaks gümnaasiumi, kuhu ta on õppima oodatud, kus ta kenasti hakkama saaks ja mis annavad võrdväärse hariduse, siis taandub valik sellele, kumb kool noorele rohkem meeldib. Väärtuse või olulisuse sõnastamine võib aga olla kognitiivselt keeruline ülesanne, mis omakorda eeldab eneseteadlikkust ehk metakognitsiooni (Fischhoff, 2008). Üldiselt on leitud, et otsustusvõime on normatiivse paradigma alusel ühene konstrukt, mis seostub eluliste otsustega ning mida mõjutavad inimese haridus ja vanus. See annab alust arvata, et otsustusvõime on arenev ja arendatav oskus (Bruine de Bruin *et al*., 2007). Vanusega seotud muutused otsustusvõimes viitavad asjaolule, et otsuste tegemist mõjutavad nii kognitiivsed protsessid kui ka kogemus ja kumuleeruvad teadmised (Bruine de Bruin *et al*., 2007).

Kuigi normatiivsete mudelite keskmes on kognitiivsed võimed ja protsessid, ei eelda selline otsuste (pseudo)matemaatiline mudeldamine, et kõik otsused on optimaalselt ratsionaalsed. Mudel jätab piisavalt mänguruumi, integreerimaks otsustusprotsessi sotsiaalseid norme, suhteid ja emotsioone. Näiteks seostavad peamised normatiivsete teooriate uurijad sotsiaalsete normide aspekti otsuse võimalike tagajärgede ja nende soovitavuse hindamisega (Bruine de Bruin *et al*., 2007). See tähendab, et kui teismeline arvab, et alkoholi tarvitamine on noorte seas levinud ja tavapärane tegevus (sotsiaalne norm), siis see kajastub ka tema alkoholi tarvitamise otsuse võimalike tagajärgede hindamisel ja soovitavuse kaalumisel. Samuti on teadmine, et „selline tagajärg teeb mind rõõmsaks“, otsuse soovitavuse analüüsis oluline komponent (Fischhoff, 2008).

Normatiivsed mudelid, mille korral otsusele jõudmist saab vaadelda kui ratsionaalset probleemi lahendamist, millel on selged etapid, annavad hea struktuuri otsustusprotsessi õpetamiseks ja toetamiseks ning iseseisva otsuse tegemise tagamiseks. Seetõttu on need leidnud laialdast rakendust näiteks meditsiinivaldkonnas, kus meditsiinilise personali ülesanne on tagada noore teadlik otsus ja nõusolek edasiste sammude (sh ravivõimaluste) kohta (Michaud *et al*., 2015). Samas on ka selles valdkonnas täheldatud, et kuigi teismeline võib sarnaselt täiskasvanuga jõuda ratsionaalse otsuseni, siis igapäevastes tingimustes (nt sõpradega koos aega veetes) võib tal olla täiskasvanust raskem tehtud otsust rakendada ja sellele kindlaks jääda (nt raviplaani täita). Põhjuseid, miks noortel on täiskasvanutest kohati keerulisem tehtud otsuseid rakendada, käsitletakse alapeatükis 2.2.

Normatiivsete mudelite puudujäägid noorte otsustamise selgitamisel tulevad esile eelkõige seoses riskikäitumisega. Mitmed otsustamisega seotud võrdlevad uuringud on näidanud, et noored võtavad rohkem riske kui täiskasvanud (Defoe *et al*., 2015, 2019). Normatiivsed mudelid loovad eelduse, et otsustusvõime areneb täiskasvanueaks välja ratsionaalseks ja läbimõelduks. Samas on noortega tehtud uuringutes läbivalt leitud, et noored teevad küll riskantsemaid otsuseid, ent nad ei ole erinevate tegevustega seotud riskide tajumises ja hindamises täiskasvanutest kehvemad (Albert & Steinberg, 2011). Albert ja Steinberg (2011) toovad oma ülevaateartiklis ühe põhjusena välja, et ratsionaalse otsustamise aluseks olev loogiline mõtlemine ja infotöötluse võime arenevad välja juba keskmises noorukieas (vt alapeatükk 2.1). Samuti on leitud, et ka täiskasvanute puhul ei ole otsuste tegemine alati kaalutlev ja ratsionaalne – täiskasvanud kasutavad otsuste tegemisel kaalutlemise ja analüüsimise asemel tihti mitmeid lihtsustavaid rusikareegleid ehk heuristikuid. Seega, kuigi normatiivsed mudelid annavad selge ja struktureeritud raamistiku, mille alusel eristada otsustamise etappe ning ratsionaalse otsuse tegemiseks vajalikke kognitiivseid protsesse, ei aita need täielikult selgitada erinevusi noorte ja täiskasvanute otsustamises, sealjuures riskikäitumises (Albert & Steinberg, 2011).

Normatiivsete mudelite järgi on otsuste tegemise keskmes ratsionaalne ja analüütiline mõtlemine, seevastu kaksikprotsessi mudelite järgi juhivad otsuste tegemist kaks infotöötluse süsteemi: vaistlik ja teadlik. Esimene neist tugineb kogemusele, on kiire, intuitiivne ja automaatne; teine seevastu on aeglane, kaalutlev ja kontrollitud mõtlemisel põhinev (Phillips *et al*., 2016). Kaksikprotsessi mudelite järgi arenevad inimese arenedes ka mõlemad infotöötluse süsteemid, kuigi erineva tempoga, ja toetavad otsuste tegemist koos (Albert & Steinberg, 2011). Seega ei toimu vanemaks saades otsustamises üleminekut vaistlikult mõtlemiselt teadlikule, vaid pigem muutub kahe süsteemi omavaheline tasakaal sõltuvalt otsuse valdkonnast ja vahetust kontekstist (Albert & Steinberg, 2011).

Igapäevaelu puudutavate otsuste puhul saab noorte ja täiskasvanute riskikäitumises esinevaid erinevusi selgitada kaksikprotsesside mudeli alusel nii reaktsiooniga sotsiaalsele olukorrale (vahetu kontekst) kui ka kogemusega (Albert & Steinberg, 2011). Esimesel juhul ei ole noorel inimesel ratsionaalsele mõtlemisele tuginedes kavatsust riskantset otsust teha, kuid tulenevalt vaistlikust töötlussüsteemist suureneb otsustusolukorra tekkimisel valmisolek teha riskantne otsus. Näiteks võtab noor vastu sõbra pakutud alkohoolse joogi konkreetse olukorra omaduste tõttu, kuigi enne olukorra tekkimist tal alkoholi tarvitamise kavatsust ei olnud. Alternatiivse selgituse järgi ei ole aga noortel erisuguste otsuste negatiivsete tagajärgede alal veel piisavalt kogemusi, mistõttu otsuse tegemisel tuginetakse võrreldes täiskasvanutega liigselt otsuse kasude ja kahjude kaalumisele (teadlik infotöötlus) ning riskantseid otsuseid kaalutakse mitteriskantsetega samadel alustel. See tähendab, et kaalumisel võetakse arvesse näiteks otsusega kaasnevat elevust ja põnevust, mis kallutavad noore riskantse otsuse langetamise poole. Kui eelnevale lisandub kogenematusest tulenev negatiivsete tagajärgedega mittearvestamine, võib see noorte riskikäitumist hoopis võimendada, mitte vähendada. Näiteks võib oma elu alustav noor võtta kiirlaenu ratsionaalse arvestusega, et ta maksab selle lihtsasti kohe tagasi, sest leidis just töökoha ning hakkab sissetulekut saama. Samas ei pruugi ta olla teadlik teistest iseseisva eluga kaasnevatest olulistest väljaminekutest ning jätta need sootuks arvestamata või alahinnata nende suurust ja jääda seetõttu tagasimaksetega hätta.

Kokkuvõttes aitavad kaksikprotsessi mudelid paremini selgitada, miks teevad noored rohkem riskantseid ja vahetut kasu toovaid otsuseid kui täiskasvanud, kuigi võimekus ratsionaalseks mõtlemiseks ja arutlemiseks on neil noorukiea keskpaigaks täiskasvanutega samal tasemel. Samas ei arvesta kaksikprotsessi mudelid ega ka normatiivsed mudelid mitmete teguritega, mis on otsuste tegemisel olulised, näiteks sotsiaalsed normid, väärtushinnangud ja individuaalsed erinevused (Icenogle & Cauffman, 2021).

1.2. Kaasaegne arengulisele neuroteadusele tuginev lähenemisviis: emotsioon, kontekst ja eneseregulatsioon otsustamisel

Kaasaegsed lähenemisviisid on kaksikprotsessi mudeleid edasi arendanud, tuues välja teisigi tegureid, mis noorte otsuseid mõjutavad. Löckenhoff (2017) mõtestab otsustamist mitmeastmelise protsessina, kus olulist rolli mängivad nii kognitiivsed protsessid kui ka

motivatsioon ja emotsioonid. Lerner ja kolleegid (2015) on otsustusprotsessi mudelisse integreerinud otsustaja emotsionaalsed seisundid. Halpern-Felsher ja Cauffman (2001) rõhutavad samuti sotsiaalsete ja emotsionaalsete tegurite olulisust. Otsuseid mõjutavad ka ootused erinevate valikutega kaasnevate emotsioonide suhtes ja emotsionaalne reaktsioon valikule, aga ka otsuse tegija tuju, seisund ja keskkond. Lisaks ei saa alahinnata valdkondlike teadmiste ja varasemate kogemuste (Jacobs & Klaczynski, 2002) ning võimaluste (järelevalve, ligipääs) (Defoe *et al*., 2015) mõju otsuste tegemisele, sealhulgas riskide võtmisele.

Kaasaegsetes otsuste tegemise käsitlustes on seega fookus noorte otsustamise selgitamisel üha enam nihkunud kognitiivsetelt teguritelt sotsiaalsetele, emotsionaalsetele ja eneseregulatsiooniga seotud teguritele. See nihe peegeldab muu hulgas ka arengulise neuroteaduse kasvavat mõju otsustamise uurimisele. Lähtudes kaksikprotsesside mudelitest, kirjeldatakse neuroloogilisel tasandil kahte eraldiseisvalt arenevat ja erinevate ajustruktuuride küpsemisega seotud protsessi: 1) hüvedele ja tasule suunatud motivatsioonisüsteemi ehk psühhosotsiaalse (ka sotsiaal-emotsionaalse) süsteemi areng ning 2) impulsside pidurdussüsteem ehk kognitiivse kontrolli süsteemi väljakujunemine (Shulman *et al*., 2016). See tähendab seda, et teatud ajustruktuuride süsteemi aktiivsus muudab inimese ahvatlusele vastuvõtlikuks ja tekitab soovi saada kohest hüve (elamustejanu), seevastu teine süsteem aktiveerib enesekontrolliga seotud protsessid ja võimaldab ratsionaalset mõtlemist. Noorukieas toimuvad struktuursed ja funktsionaalsed muutused, mistõttu nende ajusüsteemide areng ei ole selles eas tasakaalus (Albert & Steinberg, 2011; Hartley & Somerville, 2015; Icenogle & Cauffman, 2021). **Noorukieas areneb aktiivselt see ajupiirkondade võrgustik, mis on seotud tasu ja sotsiaalse info töötlemisega, suurendades noorukite elamustejanu ning tundlikkust sotsiaalsetele ja emotsionaalsetele stiimulitele. Eneseregulatsiooniga ja impulsiivsete vastuste mahasurumisega seotud ajupiirkondade ja -ühenduste areng on aga aeglasem ning jätkub kuni täiskasvanueani. Selline tasakaalu puudumine loob olukorra, kus noorukid on vastuvõtlikud kohesele kasule ja eakaaslaste mõjule, kuid nende võime end reguleerida on veel arenemisjärgus.** Noorukieas jätkuvalt arenev eneseregulatsioon (impulsside kontroll, planeerimisvõime, tulevikule orienteeritus) vähendab järk-järgult tundlikkust mitmesuguste sotsiaalsete ja emotsionaalsete tegurite suhtes. Näiteks võib noor inimene teada, et erinevatel poliitilistel rühmitustel on oma laiemad eesmärgid ja põhimõtted, mis ei pruugi tema omadega kokku langeda, aga valimistel eelistada siiski eakaaslaste hulgas populaarset sotsiaalmeedia kuulsust, pööramata tähelepanu tema erakondlikule taustale ja asjaolule, et ta on häälepüüdja. Eelnevast tulenevalt on noorte ja täiskasvanute otsuste tegemise protsess sarnane sellistes olukordades, kus on võimalik teadlik valikute

kaalumine, analüüsimine ja refleksioon, aga erinev olukordades, mis on emotsionaalsed, intensiivsed ja otsustaja jaoks olulised või uudsed ning kus otsus tuleb teha ajasurve all (Defoe *et al*., 2015; Icenogle & Cauffman, 2021).

1.3. Otsustamise ja otsustusvõime tähendus käesolevas raportis

Eelnevale tuginedes võib öelda, et otsustusvõime on dünaamiline ja mitmetahuline konstrukt, mis kujuneb sisemiste ja väliste tegurite koosmõjul, rakendub konkreetses kontekstis ning muutub elu jooksul. Otsustusvõime väljendub kaalutletud ja kontekstitundlike valikute tegemises, hõlmates ratsionaalset analüüsi, metakognitsiooni, eneseregulatsiooni, sotsiaalseid norme ja kogemust, väärtushinnanguid ning sotsiaalseid ja emotsionaalseid tegureid. Seega ei taandu otsustamine pelgalt ratsionaalsele probleemilahendusele. **Otsustusvõime areneb vanusega ning on mõjutatud nii ajustruktuuride küpsemisest kui ka elukogemusest.** Kuna ajustruktuurid, mis reguleerivad impulsside kontrolli ja tasule reageerimist, noorukieas alles küpsevad, siis analüütilistes olukordades noorte ja täiskasvanute otsustusprotsessid sarnanevad, kuid emotsionaalselt laetud ja sotsiaalselt intensiivsetes kontekstides erinevad.

Käesolevas raportis ühildame otsustusvõime mõtestamiseks normatiivse otsustusprotsessi psühhosotsiaalse arengu käsitlusega ja mitmesuguste otsustusvõimet mõjutavate teguritega (joonis 1). Otsustamist võib pidada probleemilahenduse üheks erijuhuks (Sternberg, 1985), mis koosneb mitmest etapist (joonis 1). Protsessi eelduseks on otsustusvõimaluse märkamine, millele järgneb valikute kindlakstegemine ja nende hindamine ning otsuse elluviimine. Peale otsuse elluviimist hinnatakse seda, saadav info on oluline sisend järgmiste samalaadsete otsuste tegemisel. Näiteks sõltumata sellest, kas edasiõppimise otsus sai tehtud ratsionaalse kaalutlemise või sõbra soovituse põhjal, võib noor peale ülikooli õppima asumist kogeda, et seal pakutav ei vasta tema ootustele või ei sobi tema nägemusega oma tulevikust. See kogemus omakorda annab olulisi teadmisi ja infot edasiste haridust ja karjääri puudutavate otsuste tegemiseks.

Joonis 1. Otsustusvõime kontseptsioon

Allikas: kontseptsiooni visualiseerimisel on lähtutud Löckenhoffi (2017) joonisest 1

Raportis käsitleme otsustusvõimet keskkonnas, mille loovad sotsiaalsed normid, haridus (sh õppekava) ja peamised sotsialiseerijad (vanemad ja sõbrad). See keskkond mõjutab nii arengulisi protsesse, mis otsustusvõimet kujundavad, kui ka otsustusvõime rakendamist konkreetsete eluliste ülesannete lahendamisel vahetus kontekstis. Peale keskkondlike sotsialiseerijate käsitleme eraldi ka sotsiaalmeedia rolli noorte otsuste kujundamisel. Kuigi sotsiaalmeedia võib olla noorele sõprade ja kogukonna eest ning toimida olulise suhtluskanalina, käsitleme selles raportis sotsiaalmeediat ennekõike vahendina, mis vahendab ja kujundab sotsiaalseid norme ning noore teadmisi, kogemusi ja hoiakuid.

Arengulistest protsessidest on otsustusvõime raames oluline rääkida kognitiivsest võimekusest, psühhosotsiaalsest küpsuset ja metakognitsioonist. Kognitiivne võimekus tagab mõtlemis- ja arutlusvõime, psühhosotsiaalne areng eneseregulatsiooni ning metakognitsiooni areng reflektsioonivõime. Lisaks seostuvad keskkonna ja arenguliste protsessidega ka sisemised tegurid, näiteks noore teadmised, hoiakud ja individuaalsed omadused. Mõneti eraldiseisvana saab käsitleda otsuse omadusi ehk otsust kirjeldavaid tingimusi, millega seoses võib noorte ja täiskasvanute erinevus otsustamisel esile kerkida. Kõiki neid komponente käsitleme ja analüüsime konkreetsete näidete varal järgmistes peatükkides.

2. Otsustusvõime arengulised protsessid

Toetudes eespool tutvustatud otsustamisteooriatele, on selge, et otsustusvõime ei ole üks lihtne oskus ega psüühiline protsess, vaid koosneb mitmest komponendist. Kõik otsustamisteooriad nõustuvad, et kaalutletud otsuste tegemiseks on vaja kognitiivset võimekust, mis hõlmab kognitiivseid funktsioone ja protsesse. Lisaks mängivad olulist rolli ka psühhosotsiaalne küpsus ning metakognitsioon, sealhulgas eneseteadlikkus. Kõik need oskused ja võimed arenevad lapse- ja noorukieas ning muutuvad elu jooksul.

2.1. Kognitiivne võimekus: kognitiivsed funktsioonid ja protsessid

Teadlik otsustamine tugineb mitmetele kognitiivsetele baasprotsessidele (töömälu, tähelepanu, kognitiivne kontroll, sh pidurdusprotsessid ja kognitiivne paindlikkus), mis omakorda toetavad kõrgemaid kognitiivseid protsesse: planeerimist, kaalutlemist, loogilist arutlust (Crone & Steinbeis, 2017; Diamond, 2013; Tervo-Clemmens *et al*., 2023). Nende abil luuakse probleemi sisemine representatsioon, kaalutakse alternatiivseid tegutsemisvõimalusi ning nende kasusid ja kulusid (Nigg, 2016). Nii kognitiivsed funktsioonid kui ka protsessid sõltuvad tugevalt aju strukturaalsest arengust (Krockow *et al*., 2019; Steinbeis & Crone, 2016).

Töömälu on võimekus lühiajaliselt hoida ja töödelda informatsiooni, mistõttu on see otsustusprotsessides kesksel kohal (Horn *et al*., 2016). Selle areng kestab terve lapse- ja noorukiea (Goswami, 2019). Töömälu paranemist seostatakse info töötlemise mahu kasvu, meelespidamise ja tähelepanu paranemise ning mälustrateegiate omandamisega (Goswami, 2019). Kõik need muutused panustavad ka otsustusprotsessi. Tähelepanu on võime selektiivselt keskenduda olulisele teabele, ignoreerides segavaid tegureid, ning selle areng jõuab lõpule juba noorukiea alguses, 9–12-aastaselt (Betts *et al*., 2006). Ent kuna võime ignoreerida otsuste tegemisel ebaolulist infot nõuab ka teadmisi ja kogemusi (kristalliseerunud intelligentsus) selle kohta, millist infot läheb konkreetse otsuse tegemiseks vaja (Lindow & Lang, 2022), on 12–16-aastaste noorte võime ebaolulist ignoreerida siiski täiskasvanute omast nõrgem (Peverill *et al*., 2016).

Töömälu võimaldab inimesel hoida infot lühiajaliselt meeles ja samal ajal seda töödelda, et mõista, õppida ja lahendada ülesandeid (Baddeley, 2000). Näiteks kui inimene loeb teksti ja püüab selle mõttest aru saada, hoiab ta töömälu abil meeles eelmist lauset, samal ajal kui ta loeb järgmist ja seob need omavahel tervikuks. Ilma töömälu toimimiseta oleks teksti mõistmine katkendlik ja keeruline.

Töömälu areng toetab ka kognitiivset kontrolli, sealhulgas pidurdusprotsesside ja kognitiivse paindlikkuse paranemist. Kuna kognitiivne kontroll võimaldab käitumise ja mõtete juhtimist, tagab see omakorda töömälu ja tähelepanu toimimise. Sisuliselt hõlmab kognitiivne kontroll nii esmase reaktsiooni pidurdamist (pidurdusprotsessid) kui ka kognitiivsete protsesside kohandamist ülesande asjaolude muutumisel (kognitiivne paindlikkus).

Kognitiivne kontroll on võime juhtida oma tähelepanu, mõtteid ja käitumist, et tegutseda eesmärgipäraselt, eriti siis, kui automaatsed või harjumuspärased reaktsioonid ei ole sobivad (Diamond, 2013; Miller & Cohen, 2001). Näiteks kui õpilane õpib eksamiks, kuid telefon saadab talle samal ajal teavitusi, kasutab ta kognitiivset kontrolli, et keskenduda õppimisele ja ignoreerida segajaid.

Käitumuslikult toetab kognitiivne kontroll teadlike valikute tegemist eri olukordades (Dumontheil, 2016; Kambam & Thompson, 2009) ja käitumise kohandamist muutuvates olukordades (El Damaty *et al*., 2022). Kognitiivne kontroll areneb oluliselt lapse- ja noorukieas. Sel ajal muutub tõhusamaks nii reaktiivne kui ka ennetav kontroll ja pidurdus (Niebaum *et al*., 2021) ning sellega seonduvalt ka töömälu ja paindlikkus ehk keerukate valikute tegemine olukordades, kus tuleb hinnata kulusid ja tulusid (Crone & Steinbeis, 2017). Kognitiivsete funktsioonide, sealhulgas pidurduse ja riskide hindamise küpsemine (samuti nendega seotud ajupiirkondade areng) jätkub noorukiea lõpus ja varases täiskasvanueas (Gur & Gur, 2016; Luna, 2009). Kui eesmärkide nimel tegutsemist toetavad mehhanismid muutuvad tõhusaks alles varases täiskasvanueas, arenevad sisendile reageerimist võimaldavad protsessid kiiremini ja varem (Schwarze *et al*., 2024). Sarnast arengulist ebaühtlust näitab ka kognitiivne paindlikkus. Nimelt areneb lihtsate ülesannete vahel liikumise võimekus välja juba viiendaks eluaastaks, samas kui keerulisemate

segavate tegurite kõrvalejätmist ja uue ülesande mõtestamist nõudvate ülesannetega toimetulek saavutab täiskasvanule omase taseme alles 11. eluaasta paiku (Laube *et al*., 2019). Näiteks suudab umbes 5-aastane laps mõista ja järgida eraldi kahte reeglit: „Istu vaikselt, kui õpetaja räägib“ ja „Liigu ringi, kui on õppimispaus“. Kui aga lisandub täiendav reegel, näiteks „Ole liikumispausi ajal vaikselt, sest praegu on vaikne tund“, siis nooremad lapsed sageli eksivad ja on ikka lärmakad, sest nad ei suuda veel tõhusalt pidurdada juba selgeks saanud käitumist.

Eelnimetatud kognitiivsete funktsioonide küpsemisega on tihedalt seotud mõtlemis- ja arutlemisoskus, mille aluseks on võime luua seoseid ja tõlgendada informatsiooni viisil, mis ületab vahetult tajutavaid omadusi (Laube *et al*., 2019).

Mõtlemine on vaimne tegevus, mis hõlmab igasugust informatsiooni töötlemist, näiteks ideede loomist, kujutlemist, meenutamist, planeerimist ja otsuste tegemist.

Arutlemine on spetsiifilisem mõtlemise vorm, mis hõlmab järelduste tegemist olemasoleva informatsiooni põhjal, kasutades reegleid, loogikat või tõendeid. Arutlemine on tavaliselt eesmärgipärane ning seda kasutatakse uskumuste põhjendamiseks, probleemide lahendamiseks ja järelduste tegemiseks.

👉 **Lühidalt:** arutlemine on alati mõtlemine, kuid mõtlemine ei ole alati arutlemine.

Arvestades kognitiivsete funktsioonide järjepidevat küpsemist, on üsna ootuspärane, et ka mõtlemis- ja arutlemisoskuse märkimisväärne areng toimub just noorukieas (Goswami, 2019), mil töömälu paranemine võimaldab töödelda rohkem informatsiooni ning seostada ülesannet lahendades mitut elementi. Selle tulemusena muutub mõtlemine loogilisemaks – järjest paremini seostatakse sündmuste põhjuseid ja tagajärgi (Goswami, 2019). Tegelikult on juba algklasside lapsed võimelised mõistma käskude ja keeldude loogikat, ent tähelepanu ja töömälu piiratus raskendab veel noorukiea alguseski olulise info eristamist ebaolulisest, mistõttu toetutakse probleemide lahendamisel sageli kogemuslikele oletustele ja kasutatakse vähem infot kui täiskasvanud (Goswami, 2019).

Noorukiea keskel hakkab paranema ka abstraktne mõtlemine: varasest konkreetsusest liigutakse hüpoteetilise arutluse juurde, mis võimaldab kaaluda olukordi ja sündmusi, mis pole otseselt kogetavad (Ormond *et al*., 1991; Shaffer & Kipp, 2013). Need muutused toetavad noorukite võimet arutleda keerukatel teemadel ning teha põhjendatud järeldusi probleemide põhjuste ja võimalike tagajärgede kohta. Samal ajal süveneb reeglite mõistmine ja kriitiline hindamine, arvestades konteksti, kavatsust ja tagajärgi. Koos hüpoteetilise mõtlemise ja alternatiivide kaalumise oskusega areneb ka planeerimisoskus (Shaffer & Kipp, 2013). See võimekus sõltub suurel määral siiski ka teemakohastest teadmistest, mis on noortel täiskasvanutega võrreldes enamasti napimad (Ormond *et al*., 1991).

Kokkuvõtlikult võib öelda, et vanuse kasvades arenevad otsuste tegemiseks vajalikud kognitiivsed funktsioonid ja protsessid, näiteks tähelepanu, töömälu, loogiline mõtlemine, info töötlemine, aga ka olulise ja ebaolulise info eristamine, mis jõuavad täiskasvanutega võrreldavale tasemele üldiselt noorukiea keskpaigaks (Icenogle & Cauffman, 2021; Lindow & Lang, 2022) ning jätkavad küpsemist kuni varase täiskasvanuea lõpuni (Blakemore & Firth, 2005).

2.2. Psühhosotsiaalne küpsus ehk eneseregulatsioon

Lisaks kognitiivsele võimekusele on otsuste tegemisel määrav roll psühhosotsiaalsel küpsusel. Psühhosotsiaalne küpsus hõlmab võimet end kontrollida ja reguleerida, et rakendada oma kognitiivset võimekust, ka emotsionaalsetes olukordades (Icenogle *et al*., 2019). Seetõttu saab paralleeli tuua psühhosotsiaalse küpsuse ja eneseregulatsiooni vahel. Kognitiivne kontroll (vt alapeatükk „Kognitiivne võimekus: kognitiivsed funktsioonid ja protsessid“) hõlmab mehhanisme, mis võimaldavad oma mõtteid ja tegevusi juhtida, ent eneseregulatsioon on laiem oskus, hõlmates emotsioonide, käitumise ja tähelepanu juhtimist vastavalt oma eesmärkidele ja ootustele ning olukorrale (Icenogle & Cauffman, 2021). Igapäevaelus toetume eneseregulatsioonile näiteks siis, kui ootame poes kannatlikult oma järjekorda või kui asume peale läbikukkumist uuesti eksamiks õppima.

Psühhosotsiaalne küpsus ehk eneseregulatsioon on võime enda emotsioone, käitumist ja tähelepanu juhtida vastavalt oma eesmärkidele, ootustele ning olukorrale. Eneseregulatsiooniga on tegemist näiteks siis,

kui õpilane paneb riigieksamiks õppides telefoni teise tuppa, selle asemel et sõpradega vestlusrakenduses lõpupeo plaane arutada.

Eneseregulatsioon hakkab arenema lapseeas ning teismelised on enda käitumise ja tegutsemise juhtimisel juba tõhusamad kui lapsed. Kognitiivne võimekus, mida toetab muu hulgas kognitiivne kontroll, saavutab noorukitel täiskasvanutega sarnase taseme umbes 16. eluaastaks, ent psühhosotsiaalne küpsus areneb veel täiskasvanueaski (Icenogle *et al*., 2019; Steinberg, Cauffman, *et al*., 2009) tulenevalt aju sotsiaal-emotsionaalse süsteemi aeglasemast arengust (Albert *et al*., 2013). Kognitiivse võimekuse ja psühhosotsiaalse küpsuse arengu erinevat kiirust peetakse noorte sagedasema riskikäitumise peamiseks põhjuseks, mille tase on kõrgeim keskmises ja hilises noorukieas (Icenogle & Cauffman, 2021). Noorukite sagedasem riskikäitumine võrreldes täiskasvanutega (Defoe *et al*., 2015) tuleneb eelkõige suuremast tundlikkusest tasu suhtes, kohesele kasule orienteeritusest (lühiajaliste tulemuste eelistamine pikaajalistele), elamustejanust ja impulsiivsusest.

Võrreldes täiskasvanutega teeb analüütilise otsustusprotsessi rakendamise noorte jaoks keerulisemaks nende tundlikkus kohese tasu suhtes – ka siis, kui sellega kaasnevad pikaajalised ebasoodsad tagajärjed (Hartley & Somerville, 2015; Reyna & Farley, 2006). Kui ühes uuringus paluti noortel valida väiksema kohese kasu ja suurema hilisema kasu vahel, siis alla 16-aastased eelistasid väiksemat kohest kasu, kuid noorukid, kes olid vanemad kui 17, eelistasid hilisemat suuremat kasu (Steinberg, Graham, *et al*., 2009). Kuni umbes 21. eluaastani on noored täiskasvanud kohese tasu suhtes tundlikumad kui täiskasvanud (Shulman *et al*., 2016; Steinberg & Chein, 2015). See näitab, et noorte riskikäitumine tuleneb suuremast tundlikkusest kasu suhtes, mida mõjutavad impulsiivsus ja alles arenev eneseregulatsioon (Millstein & Halpern-Felsher, 2002).

Noorukite otsustusvõime unikaalsust ja riskikäitumist iseloomustab täiskasvanutega võrreldes ka suurem elamustejanu ehk motivatsioon kogeda uusi stimuleerivaid olukordi, mille tõttu tajuvad noored riskantseid otsuseid väärtuslikena (Hartley & Somerville, 2015; Reyna & Farley, 2006). Näiteks on noorukid julgemad võõra järve ääres kõrgeimalt platvormilt alla hüppama, kuna see tegevus pakub elevust ja põnevust, võrreldes täiskasvanutega, kes küll tajuvad hüppamist lõbusana, kuid peavad seda riskantseks. Elamustejanu soodustab lisaks riskikäitumisele, mida tajutakse negatiivsena, ka uute oskuste ja kogemuste omandamist ning silmaringi laienemist (Reyna & Farley, 2006). Näiteks on noorukid valmis proovima mõnd uut spordiala või reisima kaugesse riiki, et tutvuda sealse kultuuriga. Samamoodi nagu suurenenud tundlikkus kasu suhtes ja piiratud

orienteeritus tulevikule, on teisme- ja noorukieas elamustejanus toimuvad muutused seotud hüvedele ja tasule suunatud motivatsioonisüsteemi ehk sotsiaal-emotsionaalset süsteemi reguleerivate ajustruktuuride küpsemisega. Elamustejanu kasvab teismeeas, tipneb umbes 17–18-aastaselt (Shulman *et al*., 2016) ning langeb noorukiea lõpus, 20. eluaastate alguses (Shulman *et al*., 2015; Steinberg, Cauffman, *et al*., 2009).

Nii kõrgenenud tundlikkus kasu suhtes kui ka elamustejanu on noorukite puhul seotud piiratud impulsikontrolliga. Elamustejanu viib riskantse käitumiseni ainult nõrga impulsikontrolli korral ning nõrk impulsikontroll ennustab riskide võtmist emotsionaalsetes olukordades (Steinberg, 2010). Noorukid küll kaaluvad oma otsuseid, nendega kaasnevaid riske ja saadavat kasu, kuid on seda tehes tundlikud kohese kasu suhtes (Defoe *et al*., 2015; Icenogle & Cauffman, 2021). Impulsiivsus väheneb ja impulsikontroll suureneb lineaarselt varasest noorukieast kuni täiskasvanueani (Steinberg *et al*., 2018), täpsemalt öeldes väheneb impulsiivsus 15.–21. eluaastani ning stabiliseerub 21. ja 25. eluaasta vahel (Icenogle & Cauffman, 2021; Quinn & Harden, 2013; Shulman *et al*., 2016). Kuigi selliseid noortele omaseid jooni nagu impulsiivsus, tundlikkus kaaslaste mõju suhtes ja uudsusejanu käsitletakse otsuste tegemise kontekstis negatiivselt, ei saa unustada, et need on noorte arengu seisukohast vajalikud ja kasulikud. Omadused, mis soodustavad suuremat riski võtmist, tagavad selle, et noored kohanevad olukordadega täiskasvanutest ja lastest kiiremini ning saavad otsustega seotud asjaolud kiiremini selgeks (Icenogle & Cauffman, 2021; Reyna & Farley, 2006).

Eelnimetatud tegurid moodustavad eneseregulatsiooni võimekuse, need on psühhosotsiaalse küpsuse komponendid. Need on olulised määramaks, kas noorukid kasutavad oma kognitiivset võimekust ära ka emotsionaalsetes olukordades ja sotsiaalse surve all. Sellest tulenevalt saab öelda, et noortel on olemas täiskasvanutele sarnane kognitiivne võimekus sooritada ülesandeid (Cauffman & Steinberg, 2000; Halpern-Felsher & Cauffman, 2001; Icenogle *et al*., 2019), ent kuna nad on emotsionaalsete ja sotsiaalsete stiimulite suhtes tundlikud, mis häirib kognitiivset kontrolli, ei suuda nad seda kontrolli rakendada kõikides kontekstides, sealhulgas emotsionaalsetes olukordades, ajalise või sotsiaalse surve korral (Albert & Steinberg, 2011; Icenogle & Cauffman, 2021; D. G. Smith *et al*., 2012) ning keeruliste ülesannete puhul, mis eeldavad käitumise pikemat planeerimist või ennustamist (Shulman *et al*., 2016). Näiteks muutuvad noorukid impulsiivsemaks, kui esineb negatiivseid stiimuleid (nt teiste inimeste emotsionaalsed reaktsioonid) või kui otsus tehakse eakaaslaste juuresolekul (Bos *et al*., 2020; Reyna & Farley, 2006). Samuti kipuvad noorukid emotsionaalselt laetud või stressirohketes olukordades otsuste tegemisel eelistama koheseid tulemusi pikaajalisele kasule. Samas tuleb arvestada sellega, et noorte

riskikäitumist mõjutavad ka vähenenud vanemlik kontroll ning sellest tulenevalt suurenenud võimalused ja vabadus, mis kaasnevad noorukite iseseisvumisega (Defoe *et al*., 2019). Laboratoorsete katsete tingimustes võtavad nii lapsed kui ka teismelised riske sarnase sagedusega, ent elulistes olukordades on teismelised oluliselt riskialtimad (Defoe *et al*., 2015).

Kokkuvõttes on noorukite ja täiskasvanute otsustusvõime sarnane olukordades, kus on vaja kaalumist ja refleksiooni, kuid võib olla erinev olukordades, mis on emotsionaalsed. Aju arenedes ja vanuse kasvades muutuvad noorukid järjest paremaks erinevate sotsiaalsete ja emotsionaalsete mõjutegurite reguleerimisel, mis seni suunasid neid riskeerima (Albert & Steinberg, 2011).

2.3. Metakognitsioon

Otsustamisoskuse seisukohalt on oluline hinnata nii oma valikute kui ka tehtud järelduste usaldusväärsust ning selleks peab noor suutma jälgida ja analüüsida, kuidas ta infot töötleb, milliseid järeldusi teeb ja miks – seda toetab metakognitsioon ehk teadlikkus oma mõtteprotsessidest. Metakognitsiooni mõtestatakse kui teadmist iseendast ja oma oskustest ning oskust oma emotsionaalseid ja kognitiivseid protsesse, sealhulgas mõtlemis- ja järeldamisprotsesse jälgida, juhtida, hinnata ja korrigeerida (Veenman *et al*., 2006). Mitmed autorid on leidnud, et eneseteadlikkus ehk metakognitsioon on otsustamisel oluline komponent: Bruine de Bruin ja kolleegid (2007) toovad esile metakognitsiooni rolli otsustusprotsessi hindamisel ja Fischhoff (2008) seob eneseteadlikkuse otsuse soovitavuse hindamisega. See tähendab, et elulisi otsuseid tehes lähtume infost, mis meil enda ja oma mõttetöö kohta on olemas. Näiteks uurimistööd koostades võib noor otsustada, et on teemat analüüsinud kõikide erinevate nurkade alt ning see on valmis, kuid pidades end hoolikaks ja korrektseks inimeseks, võib ta otsustada selle veel kord üle lugeda ja kirjavead parandada.

Metakognitsioon on teadmine iseendast ja oma oskustest ning oskus oma kognitiivseid ja emotsionaalseid protsesse jälgida, juhtida, hinnata ja korrigeerida. Näiteks eksami eel võib tudeng märgata, et ta on ärev, teadvustades, et mõne teema puhul on ettevalmistus jäänud nõrgaks ja ta ei ole oma teadmistes kindel. Eksami ajal püüab ta keskenduda

ülesannetele, mida oskab hästi, ning kontrollib enne töö esitamist hoolikalt üle kõik vastused ja lahenduskäigud.

Metakognitsiooni areng on kiire koolieas (Alexander *et al*., 1995; Veenman *et al*., 2006) kuni 15. eluaastani (Muijs & Bokhove, 2020). Sel ajal kujuneb lapsel oskus oma mõttetegevust jälgida, seda hinnata ja suunata ning avastada vigu. Ühtlasi areneb temas oskus rakendada mitmesuguste ülesannete (ka eluliste) lahendamiseks erinevaid strateegiaid ning teadlikumalt arutleda ja probleeme lahendada (Shaffer & Kipp, 2013). Samas on oluline märkida, et metakognitsioon ei arene iseenesest, vaid kooliharidus ja keeruliste eluliste ülesannete keskkonnas struktureeriva sotsialisatsiooni toel (Veenman *et al*., 2006). Näiteks poest saia ja piima ostmisel juhendab last esmalt sageli vanem, kes tutvustab talle strateegiat, mida selle ülesande edukaks sooritamiseks kasutada („Vaata, kui palju tooted maksavad, ja liida hinnad kokku“), ning näitab, kuidas tulemust kontrollida („Kui andsid 10-eurose, siis kas said õige summa raha tagasi“). Samamoodi võib nooruk rakendada otsustamisel plusside ja miinuste analüüsimise strateegiat ning enne otsuse tegemist kontrollida, kas kõik aspektid on läbi mõeldud, juhul kui ta on sellise analüüsistrateegia omandanud ja selle kasutamist harjutanud.

Samuti kujuneb noorukieas metakognitiivne teadmine, mis puudutab enda olemuse, oskuste, teadmiste ja eelistuste mõistmist. Noored teismelised (10–12-aastased) mõtestavad ja kirjeldavad end tegevuste, eelistuste ja sotsiaalsete sidemete kaudu, samas 16–19-aastased noored ja täiskasvanud mõtestavad end oma olemuslike tunnuste ja omaduste kirjeldamise teel (Tamm *et al*., 2024). Näiteks poliitvaldkonnas võivad noored teismelised osata küll öelda, milline poliitiline ettepanek neile meeldib ja miks, kuid oskus mõista ja kirjeldada end maailmavaateliste omaduste kaudu (nt öelda, et ollakse konservatiivsete vaadetega) on alles kujunemas. Enesekohasele teadmisele toetudes võivad inimesed ka üle- või alahinnata enda oskusi ja teadmisi, mida konkreetse otsuse tegemiseks on vaja, ning seetõttu olla mõnd otsust tehes kas liiga enesekindlad või ettevaatlikud. Kuigi üle- ja alahindamise oht püsib ka täiskasvanueas, võib noortelt ja täiskasvanutelt oodata enda identiteedi ja minapildiga mõnevõrra rohkem kooskõlas olevaid ja teadlikumaid otsuseid kui lastelt.

2.4. Otsustusvõime arenguliste protsesside trajektoorid: kokkuvõte

Kokkuvõtlikult võime erinevate kognitiivsete funktsioonide ja protsesside, psühhosotsiaalse küpsuse komponentide ning metakognitsiooni arengu trajektoore märgistada aktiivse arengu perioodi ja oodatava küpsuse perioodiga. Küpsust määratleme siinses kontekstis olukorrana, kus noorte ja täiskasvanute vahel teatud oskuse või võime testimisel erinevusi ei leita. Need perioodid on esitatud tabelis 1.

Tabel 1. Kognitiivse, psühhosotsiaalse ja metakognitiivse arengu trajektoorid

	Hiline lapseiga (9–10)	Varajane noorukiiga (10–14)	Keskmine noorukiiga (15–17)	Hiline noorukiiga / noor täiskasvanu (18–24)	Täiskasvanu
Töömälu					
Kognitiivne paindlikkus					
Pidurdusprotsessid					
Tähelepanu					
Mõtlemis- ja arutlemisoskus					
Teadmised ja kogemused					
Elamustejanu					
Impulsiivsus					
Metakognitsioon					

Märkus. Tumeda tooniga on tähistatud aktiivne muutuste periood, mida iseloomustab erinevus täiskasvanute grupist. Heledama tooniga on märgitud stabiliseerumine ja küpsus, kus erinevus täiskasvanutega kaob. Halli värvusega tähistatud lahtri kohta raportis infot ei esitata.

Arengutrajektoorid markeerivad oodatavat küpsusastet, kuid ei arvesta otsuse vahetut kontekst. Valdkondades, kus teatud protseduuride tegemiseks on üsna varakult vaja noore otsust (nt meditsiinis), tehtud uuringud on leidnud, et noore autonoomiat objektiivselt toetades suudavad ka noored keerulistes olukordades analüütilist otsustusprotsessi rakendada ning isiklikult oluliste informeeritud otsusteni jõuda (Michaud *et al.*, 2015). Maailma Terviseorganisatsioon on välja töötanud tööriista, mille abil noorte otsustusvõimet sellistes olukordades toetada. Selle kokkuvõte on esitatud infokastis 1.

Infokast 1. Kokkuvõte Maailma Terviseorganisatsiooni (WHO, 2021) soovitustest, kuidas toetada noore inimese autonoomse informeeritud otsuse tegemist meditsiinivaldkonnas

Autonoomse informeeritud otsuse tegemist toetab meditsiinitöötaja, kes loob usaldusliku, austava ja noortesõbraliku keskkonna, järgib kohalikke seadusi ja lapse õiguste konventsiooni ning annab noorukile arusaadavat infot tema õiguste (osaluse, konfidentsiaalsuse) kohta.

1. **Ühine olukorra ja valikute uurimine.** Tervishoiutöötaja arutab noorukiga tema meditsiinilist olukorda, psühhosotsiaalset tausta, emotsionaalset seisundit, riske ja ressursse. Tervishoiutöötaja annab noorukile selget ja arusaadavat infot ravivõimaluste ja hooldusraamistiku kohta ning suunab teda reflekteerima oma valikute üle. Selle etapi lõpuks väljendab noor oma eelistust.
2. **Olukorra ühine sünteesimine.** Meditsiinitöötaja teeb eelnevalt arutatud teemadest kokkuvõtte ning veendub, et noor ja temaga seotud isikud saavad põhilistest probleempunktidest aru. Arvestatakse tegureid, mis võivad otsust mõjutada (pereliikmete hoiakud, väärtushinnangud jms, mis ei pruugi olla noore omadega kooskõlas). Vajaduse korral kaasavad nooruk ja meditsiinitöötaja otsustusprotsessi pereliikmeid ja teisi spetsialiste, et jõuda ühise otsuseni.
3. **Otsuse tegemine.** Hinnatakse, kas nooruk on antud olukorras ja ajahetkel võimeline tegema autonoomset otsust. Kui noor on meditsiinitöötaja hinnangul autonoomse otsuse tegemiseks võimeline, kuid otsus kahjustaks oluliselt nooruki arengut, tuleks see võimaluse korral edasi lükata. Otsus tuleks edasi lükata ka juhul, kui nooruk ei ole sel ajahetkel autonoomse otsuse tegemiseks võimeline.
4. **Järeltegevus.** Koostatakse juhised edasiseks jälgimiseks, sõltumata sellest, kas otsuseni jõuti või mitte.

Olulised põhimõtted: 1) protsess ei ole jäik ega lineaarne, seda korratakse vajadusel ja see võib toimuda mitme kohtumise vältel; 2) otsuse arutelus hinnatakse nooruki arusaamist, põhjendamist, valikute võrdlemist ja otsuse väljendamist (kognitiivset analüüsi), vajadusel kasutatakse motiveeriva intervjuu tehnikaid.

Kõikide arenguliste protsesside puhul saame rääkida individuaalsetest erinevustest. Teisisõnu, ka täiskasvanute kognitiivsed protsessid, eneseregulatsioon ja metakognitsioon on erinevad. Seetõttu ei ole otstarbekas lähtuda otsustusõiguse arutelul vaid alaoskuste

arengutrajektooridest. Alaoskuste toetamisel ja väljakujunemisel ning otsustusprotsessi käigus tulemuseni jõudmises on märkimisväärne roll erinevatel teguritel (täpsustatud allpool). Hariduse ja sotsiaalse keskkonna ning sotsiaalsete normide kujundamisega saame luua optimaalsed tingimused noorte alaoskuste toetamiseks.

3. Otsustusvõimet mõjutavad tegurid

Kõik otsustusvõime komponendid – funktsioonid, protsessid, omadused ja oskused – arenevad alati konkreetsel inimesel konkreetses keskkonnas. Seetõttu mõjutavad alaoskuste arengut mitmesugused individuaalsed ja keskkondlikud tegurid. Need tegurid mõjutavad nii inimese otsustusvõime arengut (nt sotsialiseerimine ja teadmised) kui ka otsuse tegemist konkreetses olukorras (nt teadmised ja sotsiaalmeedia). Samuti on erinevad tegurid omavahel tihedalt seotud (nt sotsialiseerimine ja kogemused). Lihtsuse huvides jaotame olulisemad mõjutegurid sisemisteks ja välisteks. Sisemised tegurid on indiviidi kirjeldavad ja teda teistest eristavad omadused, mis on otsustamisel olulised. Nendena käsitleme teadmisi, kogemusi, hoiakuid, emotsioone, seisundeid ja mõjutatavust kui individuaalset omadust. Seevastu välised tegurid iseloomustavad indiviidi üldist ja vahetut keskkonda: sotsiaalsed normid, vanemad, kaaslased, sotsiaalmeedia ja vahetust kontekstist tulenev ajasurve. Iga teguri puhul käsitleme selle seost otsustusvõimet puudutavate teooriatega ning vaatleme kolme otsuste valdkonna – finantsalased otsused, hariduslikud otsused ja ühiskondlikud otsused – uuringutest esile tulnud olulisemaid seoseid noorte otsustamisega. Kokkuvõte peamistest teguritest, mis mõjutavad hariduse, finantsala ja ühiskonnaga seotud otsuseid, on esitatud infokastis 2.

Infokast 2. Peamised mõjutegurid valdkondade kaupa

Peamised otsuseid mõjutavad tegurid kolmes käsitletud valdkonnas.

Finantsotsuste puhul käsitletakse ennekõike kolme olulist mõjutegurit: finantskirjaoskus ehk teadmised, ostuotsuste puhul emotsioonid (impulssotsused, väline surve, hoiakutest tulenev sisemine surve, enesekindlus) ning sotsialiseerumine (kuidas ja kellega räägitakse rahast, kas on õpetatud survele vastu seisma).

Haridusotsuseid mõjutavad mitmed indiviidist lähtuvad tegurid (võimed, omadused, kogemused), akadeemiline toetus (millist infot ja tuge koolis pakutakse), sotsiaalne toetus (eelkõige perekond ja sealsed väärtushinnangud, suhted eakaaslastega) ning sotsiaalmajanduslik olukord. Üldiselt on nii kooli valimise kui ka koolist loobumise otsus pika kaalutletud protsessi tulemus, mitte uitmõtte või hetke ajel tehtud valik. Sealjuures tunnevad nii lapsed ise kui ka nende vanemad, et otsusel on pikaajalised mõjud, ent nende mõjude hindamiseks ei ole piisavalt informatsiooni. Kool saab otsustamist toetada nii motiveerivate õpetajate kui ka tuleviku planeerimist edendava õppe abil.

Poliitotsuste tegemist mõjutab noorte isiklik huvi, toetav poliitiline sotsialisatsioon (kool, pere, sõbrad) ning haridustase (perekonnas). Kõrgema haridustasemega noored on enesekindlamad ja osalevad poliitotsuste tegemisel aktiivsemalt. Vanematel on hoiakute kujundamisel suur roll, mõjukad on ka eakaaslased. Väga tähtis on osaluskogemus ja poliithariduse saamine – see võiks tasakaalustada sotsiaalmeedia mõju, mis on noorte hulgas esmatähtis poliitinfo allikas.

3.1. Sisemised tegurid

3.1.1. Teadmised ja kogemused

Teadmised ja kogemused on kõikide otsustamist puudutavate teooriate järgi olulised otsustamisprotsessi mõjutavad tegurid. Kaksikmudelite teooriatele toetudes on otsuste ja nende tagajärgedega seotud kogemus üks peamisi põhjuseid, miks täiskasvanute otsused erinevad teismeliste omadest (vt ülevaadet Albert & Steinberg, 2011). Normatiivsete mudelite põhjal on olulised nii kogemused kui ka teadmised, mis suunavad otsustusprotsessi etappide tulemust, näiteks valikute kindlakstegemist ja valikute tõenäosuse hindamist (Fischhoff, 2008).

Ka otsustusvõime arenguliste protsesside peatükis käsitletud kognitiivsed protsessid ehk mõtlemis- ja arutlemisoskus on otseselt seotud teadmiste ja kogemustega. Juba varases eas kujunevad teadmised ja kogemused igapäevaste, tuttavate ülesannete kaudu; tuttavate ülesannete puhul oskavad ka lapsed mõelda loogiliselt ehk seostada sündmuse põhjuseid tagajärgedega (Goswami, 2019). Kui aga uut infot on palju, ei oska lapsed eristada olulist ebaolulisest ning keskenduvad otsustamisel pigem tuttavale teadmisele (Kikas, 2010). Seega võib olukorras, kus infot on vähe ja see on tuttav, olla lapse ja täiskasvanu otsuse kvaliteet üsna sarnane, aga erineda inforikkas võõras olukorras. Samuti sõltub noorukite abstraktne mõtlemine ja järeldamisoskus nende teadmistest ja kogemustest. **Tuttavas kontekstis suudetakse mõelda analüütilisemalt, kuid uutes olukordades kaldutakse mõtlema konkreetsemalt ja vähem paindlikult** (McDevitt & Ormrod, 2013). See tähendab, et kuigi arengulisest perspektiivist võivad otsustamiseks vajalikud kognitiivsed protsessid olla teismelisel arenenud, sõltub nende eesmärgipärane kasutamine ülesande lahendamisel (ka elulises olukorras) teismelise teadmistest selle konkreetse ülesande kohta (Williams, 2025). Näiteks kui noor soovib võtta õppelaenu, kuid pole seda varem teinud ega võimalustega tutvunud, siis ei pruugi tal olla konkreetse pakkumise analüüsimiseks ja otsuse tegemiseks vajalikke teadmisi ja oskusi. Samuti ei pruugi ta osata pöörata tähelepanu kõikidele olulistele aspektidele tagajärgede prognoosimisel. Grootens-Wiegers ja kolleegid (2017) rõhutavad noorte otsustusvõimet ja selle arengut käsitledes teadmiste osatähtsust, tuues välja, et noore inimese otsustusvõime saab olla ainult nii hea, kui on talle edastatud info. Samamoodi tasub ka täiskasvanute puhul meeles pidada, et kui inimesel ei ole konkreetses valdkonnas varasemat kogemust või valdkonnaspetsiifilisi teadmisi, ei pruugi tema otsused olla sisukalt läbi mõeldud. Kuna noortel on erinevate (tagajärgedega) kogemusi vähem ja nende hulk on ühtlasi vähem variatiivne, muutub eelnevate teadmiste ja kogemuste roll otsuste tegemisel eriti oluliseks, iseäranis sellistes olukordades, kus keskkonnast tulevad nõudmised on kõrged.

Teadmiste ja kogemuste olulisust on rõhutatud ka uuringutes, mis käsitlevad noorte finantsotsuseid ja ühiskondliku aktiivsuse valdkonnas tehtavaid otsuseid. Finantsotsuste puhul on noorte jaoks eriti oluline kogemusel põhinev teadmine, mis toetab mõistlike finantsotsuste tegemist (Eberhardt *et al.*, 2019). Samuti tuuakse läbivalt esile finantskirjaoskuse ja matemaatikaoskuse rolli rahaga seotud otsuste tegemisel (Hafizha & Arifin, 2025; Mennekes *et al.*, 2025; Sohn *et al.*, 2012). Ühtlasi rõhutatakse teadmiste ja kogemuste olulisust noorte poliitilise osaluse puhul, seejuures mängivad rolli näiteks ligipääs infole (Grasso & Giugni, 2022), varasem kogemus (Quintelier, 2015; Winchester *et al.*, 2016) ja valdkondlik haridus (Henn & Foard, 2014; Siegel-Stechler, 2019).

Sageli kasutatakse teadmiste ja kogemuste kaudse näitaja ehk indikaatorina vanust, kuid pigem tasub mõelda selle peale, milliseid teadmisi ja kogemusi on noorele võimaldatud. Teadmised ja kogemused on otseselt seotud teiste oluliste väliste teguritega, näiteks sotsialiseerimise, koolihariduse ja õppekavaga, ning noorte kaasamisega ühiskondlikku ellu ehk sisuka kogemuse pakkumisega (vt „Välised tegurid“). **Kui keskkond ei võimalda lapsel ja noorel enda eest ise otsustada (esialgu vähem oluliste valikute ja tegevuste puhul) ega toeta tema otsustusprotsessi vajalike teadmistega ning koolgi ei paku teadmisi ega võimalusi ise otsustada, siis ei saa ka noorelt täiskasvanult oodata kaalutletud ja läbimõeldud otsuste tegemist** (Kapeke *et al*., 2024).

3.1.2. Hoiakud: huvid, eesmärgid ja väärtushinnangud

Normatiivsetele otsustusmudelitele toetudes on prioriteedid, eesmärgid ja väärtushinnangud need subjektiivsed tegurid, mis määratlevad otsuse tagajärje soovitavuse inimese jaoks. Kaksikmudelite teooriate põhjal võime mõelda prioriteetidest, eesmärkidest ja väärtushinnangutest kui hoiakutest, mis määratlevad inimese jaoks kasu. Lihtsustatult öeldes, kui inimese eesmärk on saada jõukaks, siis võib igasugune rahaline kasu olla otsuse tegemisel tema jaoks suurema kaaluga kui selle inimese jaoks, kel sellist eesmärki ei ole.

Prioriteedid, eesmärgid ja väärtushinnangud muutuvad elu jooksul (McAdams & Olson, 2010). Esialgu kujunevad lapse väärtushinnangud perekonna toel sotsiaalsetes olukordades ning peegeldavad kultuurilisi norme, vanemate hoiakuid ja peres toimuvat (Lamb *et al*., 1999). **Noorukieas saavad oluliseks suhted kaaslastega ja enda identiteedi kujundamine, mille tulemusena noorte väärtushinnangud muutuvad: varem automaatselt aktsepteeritud uskumustes, reeglites ja väärtustes hakatakse kahtlema ning need kohandatakse endale sobivamaks** (Gowers, 2005; Williams, 2025). Nii võib kujuneda olukord, kus noore inimese ja tema pere hoiakud, väärtushinnangud ja ootused ei ühti enam ning lapsevanem, esindusõigusega täiskasvanu, ei pruugi enam tegutseda noore parimates huvides, vaid lähtuvalt iseenda väärtustest ja hoiakutest. Hea näide on siinkohal mõne aasta tagune ajakirjanduses kajastatud arutelu psühhiaatrilise abi kättesaadavuse üle, mille käigus rõhutati noorte vajaduste esiplaanile seadmist vanema koostöövalmiduse puudumise korral (nt Antson, 2020).

Hoiakute ja väärtushinnangute rolli olulisust on kinnitatud väga erinevates otsustamisega seotud valdkondades. Näiteks finantskirjaoskust puudutavad uuringud on näidanud, et raha suhtes kujunenud hoiakud on seotud finantskirjaoskusega ehk vastavate teadmistega: kui noored väärtustavad raha, on ka nende teadmised rahaga seotud toimingutest paremad

(Sohn *et al*., 2012). Haridusvaldkonnas tehtud metaanalüüsis on leitud, et negatiivne hoiak kooli ja hariduse suhtes seostub koolist puudumise ja väljalangemisega (Gubbels *et al*., 2019), ning nii üldiseid hoiakuid kui ka konkreetsemaid huvisid on seostatud õpilaste valikutega haridusteel. Näiteks on leitud, et õpilaste isiklikud väärtushinnangud on seotud nende eelistatud õppevaldkonnaga: kunsti enda peamiseks valdkonnaks pidavad noored hindasid kõrgelt avatust kogemusele, samas täppisteadusi eelistavad noored hindasid kõrgemalt traditsioone ja stabiilsust (Segal *et al*., 2025). Samuti on täheldatud, et konkreetse ainevaldkonna väärtustamine ja selle vastu huvi tundmine ennustavad õpilaste erialavalikut (Poskitt & Bonney, 2016; Wille *et al*., 2020). Näiteks õpilased, kes huvituvad rohkem mehhaanilistest lahendustest ja vähem kunstilistest või ettevõtlikkusega seostatud tegevustest, valivad suurema tõenäosusega STEM-eriala kui need õpilased, kel on teistsugused huvid (Wille *et al*., 2020).

Ühiskondliku kaasatuse uuringutes on aktiivne hoiak või huvi sageli võrdsustatud kaasatusega, näiteks uurides noorte poliitilist kaasatust, kaardistades noorte huvi poliitika vastu (Durmuşoğlu *et al*., 2023; Nkansah & Papp, 2023). Mõlemad viidatud uuringud leidsid, et noorte huvi poliitika vastu on seotud nii kooli kui ka vanemate tegevusega, samuti on oma roll laiematel sotsiaalmajanduslikel teguritel ning noortele antud autonoomial (vt „Välised tegurid“).

3.1.3. Emotsioonid ja seisundid

Otsused ja nende tulemused tekitavad noortes mitmesuguseid emotsioone. Emotsioonid mõjutavad infotöötluse sügavust ja tagajärgede suhtes tekkivaid ootusi, mistõttu võivad emotsioonid otsusele jõudmist nii takistada kui ka toetada (Lerner *et al*., 2015). Emotsionaalse sisuga otsuse puhul on teismelistel täiskasvanutest keerulisem juhtida oma tähelepanu ja teisi kognitiivseid funktsioone, et otsustamiseks vajalikku infot töödelda (Schweizer *et al*., 2020). Sarnaselt eesmärkidele ja prioriteetidele mõjutavad ka emotsioonid ja seisundid normatiivsete mudelite teooria järgi otsuse soovitavust (Fischhoff, 2008). Kaksikprotsesside mudeli järgi on emotsioonidel otsustusprotsessis oluline roll, sest positiivsed emotsionaalsed reaktsioonid kujutavad endast sageli otsuse vahetut tasu (Icenogle & Cauffman, 2021). Näitena võib tuua olukorrad, kus inimesed teevad positiivseid emotsioone pakkuva valiku (sõpradega ajaveetmine kontrolltööks õppimise asemel), kuigi teavad hästi, et see ei pruugi antud olukorras olla ratsionaalselt parim otsus. Seetõttu soodustavadki positiivsed emotsioonid riskide võtmist (Hu *et al*., 2015). Tulenevalt teismeeas toimuvast ajustruktuuride arengust ja tasule suunatud motivatsioonisüsteemi aktivatsioonist, motiveerib teismelisi täiskasvanutega võrreldes oluliselt rohkem kohene tasu

(Icenogle & Cauffman, 2021; Shulman *et al*., 2016). Näiteks on teismelisel võrreldes täiskasvanuga keerulisem hoiduda ahvatleva maiustuse ostmisest ja raha säästa või jääda kontrolltööks õppima, kui sõbrad videomängu mängima kutsuvad. Seega mõjutavad kogetavad emotsioonid nii otsustusprotsessi kui ka tulemust (Lerner *et al*., 2015).

Sarnaste tulemusteni on jõutud ka noorte ostuotsuseid puudutavates uuringutes. Eelteismeliste hulgas läbi viidud ostuotsuste simulatsioonuuring näitas, et ostlemisega kaasnevad positiivsed emotsioonid seostuvad ostetud toodete suurema hulgaga – teisisõnu, emotsioonid on seotud impulsiivsete otsuste suurema arvuga (Mennekes *et al*., 2025). Ka teismeliste tehtud ostuotsused on sageli impulsiivsed ja seotud emotsioonidega (Sasmito *et al*., 2023).

Ka mitmed haridusotsuste uuringud sisaldavad emotsionaalset komponenti, mis puudutab sotsiaalseid suhteid, näiteks on positiivne hoiak kooliskäimise suhtes tihedalt seotud asjaoluga, et noorel on head suheted koolikaaslaste ja õpetajatega (Nakamura-Thomas *et al*., 2023). Koolist puudumine on aga seotud õpilase ja õpetaja halva suhtega (Gubbels *et al*., 2019) ning kaaslastepoolne tõrjumine madalamate hariduslike saavutustega hilisemas eas (Lorijn *et al*., 2022). Noorte koolivalikul mängivad lisaks hariduslikele kriteeriumitele rolli ka kooli atraktiivsus ja suhted seal käivate tuttavatega (de Moor & Branje, 2023).

Seisunditest on erinevates uuringutes käsitletud näiteks nälga, mis paistab kahjustavat laste võimet teha ratsionaalseid ostuotsuseid (Mennekes *et al*., 2025), ja tervislikku seisundit, mis seostub näiteks teismeliste haridusalaste valikutega (Dobewall *et al*., 2019). Dobewall ja kolleegid (2019) leidsid, et paremate tervisenäitajatega noored valivad suurema tõenäosusega akadeemilise hariduse, kuid terviseprobleemide ilmnemisel valivad noored sagedamini kutsehariduse või jätavad valiku tegemata. Arvata võib, et ka teised füüsilised seisundid, näiteks väsimus, mõjutavad erinevates valdkondades otsuste tegemist.

3.1.4. Individuaalsed omadused: mõjutatavus

Mõjutatavus on konstrukt, mis kirjeldab, mil määral inimesed võtavad omaks välist sisendit, sealhulgas valeinfot, ja toimivad selle põhjal (Ceci *et al*., 2016). Selline väliste tegurite mõju võib kujundada inimeste uskumusi ja seeläbi ka otsuseid. Mõjutatavus haakub ennekõike väliste tegurite peatükis käsitletavate teemadega ning hõlmab vastuvõtlikkust sotsiaalsele survele ja infole (sh vanemad, sõbrad, sotsiaalmeedia).

Mõjutatavus viitab sellele, kui kergesti inimene muudab oma käitumist või uskumusi ning laseb end suunata või veenda ümbritseva keskkonna või teiste inimeste poolt. Näiteks noor, kes on seni meeleldi tegelnud koorilauluga, lõpetab proovides käimise pärast seda, kui sõbrad on tema huviala pilganud, ja hakkab koorilaulu negatiivselt suhtuma.

Mõjutatavust seostatakse sageli eelkõige lastega, kuid ka noorukid on teatud tingimustel mõjutatavad, sest mõjutatavus sõltub teadmistest ning sellistest kognitiivsetest ja sotsiaalsetest teguritest, mis vanusega muutuvad (Ceci *et al*., 2016; Ceci & Bruck, 1993). Kuigi noore kognitiivsed oskused, teadmised ja teadlikkus, mis suurendavad tema võimet välistele mõjutustele vastu seista (Bruck & Melnyk, 2004) ja autonoomseid otsuseid teha, vanuse lisandudes paranevad, ei arene psühhosotsiaalne küpsus samas tempos (Icenogle *et al*., 2019). Seetõttu ollakse keskmises ja ka hilises noorukieas emotsionaalsete ja sotsiaalsete stiimulite suhtes endiselt tundlik, mis omakorda piirab kognitiivset kontrolli. Kognitiivne kontroll on aga vajalik väliste mõjude automaatse omaksvõtu pidurdamiseks (Icenogle & Cauffman, 2021).

Noorukieas muutub keskseks ka kuuluvustunne ning vajadus olla eakaaslaste seas aktsepteeritud (Gowers, 2005). See suurenenud tundlikkus sotsiaalse tagasiside suhtes muudab noorukid eriti mõjutatavaks just eakaaslaste poolt (Icenogle & Cauffman, 2021). Sotsiaalne kontekst toimib seega olulise mõjutatavuse võimestajana: suhted eakaaslastega võivad kujundada otsuseid ja kallutada noori võtma riske, mida nad üksinda ei võtaks (Knoll *et al*., 2015; Van Hoorn *et al*., 2017).

Kuigi noored on keskmisest altimad riske võtma, ei tähenda see, et kõik noored teeksid kaaslaste või teiste väliste tegurite mõjutusel liiga riskantseid valikuid. Vanusegruppide sees esineb mõjutatavuses märkimisväärne varieeruvus (Hritz *et al.*, 2015), mida seostatakse indiviidi omadustega (Dewberry *et al*., 2013): üldiselt on vähem mõjutatavad emotsionaalselt stabiilsed (Raturi *et al*., 2025), hea eneseväljendusoskuse ja kõrge vaimse võimekusega noored (Bruck & Melnyk, 2004; Klemfuss & Olaguez, 2020). See tähendab, et täiskasvanutel tuleb ülejäänud noori otsuste tegemisel enam toetada.

3.2. Välised tegurid

Välised tegurid avaldavad mõju ennekõike otsustaja endaga seotud aspektidele. Näiteks mängivad õppekava ja vanematepoolne sotsialiseerimine suurt rolli noore inimese teadmiste ja kogemuste kujundamisel ning sotsiaalmeedia ja kaaslased vormivad prioriteete ja väärtushinnanguid.

Väliseid tegureid raamivad omakorda sotsiaalsed normid. Samuti avaldavad välised tegurid mõju otsustusprotsessile (joonis 1), kujundades sotsiaalset survet ja tingimusi otsuse tegemise vahetus kontekstis. Seetõttu on välised tegurid peamine vahend, mille kaudu noorte otsustusvõimet vormida ja toetada.

3.2.1. Sotsiaalsed normid ja noorele omistatud autonoomia

Sotsiaalsed normid on nii seadusest tulenevad ettekirjutused kui ka kogukonnas kehtivad kirjutamata reeglid, ootused ja standardid, mis määravad kindlaks noorte võimaluse teha konkreetses ühiskonnas ja konkreetsel ajal otsuseid. Normid ja neist tulenev noortele omistatud autonoomia on eri kultuurikontekstides isesugused. Näiteks on noorte ootused teatud elusündmuste ajastusele kultuuriti erinevad: kui Saksa noored arvavad, et abielluda võiks veidi enne 30. eluaastat, siis Türgi noored peavad tavapäraseks abiellumise eaks umbes 25. eluaastat (Hatiboğlu & Habermas, 2016). Samuti eelistavad Saksa noored kolida kodust välja 20. eluaastate alguses, kuid Türgi noorte jaoks ei ole päritoluperest eraldi elamine oluline. Taolised normid ja ootused peegeldavad ka üldlevinud arusaama noorte küpsusest ning autonoomiast otsustamisel.

Normatiivsete mudelite teooria põhjal määravad ühiskondlikud ootused ja reeglid kindlaks valikuvariandi soovitavuse otsustaja jaoks. Kaksikprotsesside mudelitele toetudes moodustavad ühiskondlikud normid aga noore tegevust ja kogemust raamistava konteksti. Nii määravad sotsiaalsed normid ja reeglid mõlema teooria põhjal noore vahetus keskkonnas kindlaks selle, millal on tal võimalik teatud otsuseid teha ning millal ühes või teises valdkonnas otsuste tegemist ja nendega kaasnevate riskide võtmist tema puhul kohaseks peetakse. **Tajutud sotsiaalsed normid on ühed olulisimad tegurid, mis ennustavad noorte (riski)käitumist** (Ciranka & van den Bos, 2019). Seega, kui noort ümbritsevad kaaslased plaanivad kindlasti astuda ülikooli, teeb ka ta ise suurema tõenäosusega edasiõppimisplaane. Ja kui noorele tundub, et on üsna levinud praktika leppida põgusa sotsiaalmeediavestluse põhjal kokku kohtumine võõraga, siis on ka ta ise selleks suurema tõenäosusega valmis. Lisaks tajuvad noored riskide võtmist

normatiivsemana kui täiskasvanud ja lapsed (Ciranka & van den Bos, 2019). See tähendab, et isegi kui noor mõistab võõraga kohtumise ohtlikkust, võib riski võtmine tunduda talle siiski kohane, kui ta arvab, et teised noored tema tutvusringkonnas üldiselt nii teevad (tajutud sotsiaalne norm).

Sotsiaalseid norme ning nende muutumist peegeldab ka seadusloome. Hea näide sotsiaalsete normide ja noorte poliitilise kaasatuse muutumisest on üks Austrias läbi viidud uuring (Zeglovits & Zandonella, 2013), millest on ülevaade antud infokastis 3.

Infokast 3. Näide ühiskondlike normide (valimisea) ja noorte hoiakute muutumisest Austrias

Zeglovits & Zandonella (2013) viisid Austrias läbi uuringu, mille tarbeks koguti andmeid kahes laines: 2004. aastal, kui 16–17-aastastel noortel ei olnud veel õigust osaleda parlamendivalimistel, ja peale 2008. aasta parlamendivalimisi, kui 16–17-aastastele noortele oli valimisõigus juba antud. Uuriti noorte huvi poliitika vastu ning otsiti vastust küsimusele, kuivõrd ja kellega arutavad noored poliitikaga seonduvaid teemasid. Leiti, et seoses valimisõiguse saamisega oli 2008. aastal noorte huvi poliitika vastu oluliselt suurem kui 2004. aastal. Niisiis näeme, et võimaluse loomine võib kaasa tuua hoiakute muutumise. Selle uuringu puhul on oluline rõhutada sedagi, et paralleelselt valimisõiguse andmisega käivitati koolides mahukad haridusprogrammid noorte poliitiliste teadmiste kujundamiseks ja diskussioonide võimaldamiseks. Uuringu tulemustest selgus, et kui 2004. aastal oli poliitikaalaste arutelude peamiseks allikaks kodu ja vanemad, siis 2008. aastal oli selleks juba kool ning seal läbiviidavad õpitegevused. See näide illustreerib ka ideed, et haridus ja õppekava peaksid peegeldama sotsiaalseid norme ning noori neid puudutavateks otsusteks ette valmistama.

Sotsiaalseid norme võib vaadelda ka väiksema kogukonna tasandil. Ühiskondlike normide indikaator ühe riigi sees on sageli sotsiaalmajanduslik taust või haridustase. Sarnane taust ja haridustase tähistavad sageli inimgruppide sarnasemaid prioriteete ja hoiakuid ning teadmisi ja kogemusi, mida vahendatakse gruppi kuuluvatele lastele ja noortele. Nii näeme tihti, et näiteks lähtuvalt pere sotsiaalmajanduslikust taustast või vanema haridustasemest erinevad ka noorte haridusega seotud otsused (de Moor & Branje, 2023; Lorijn *et al.*, 2022;

Slobodin *et al*., 2024), poliitiline kaasatus (Grasso & Giugni, 2022; Henn & Foard, 2014; Kitanova, 2020; Nkansah & Papp, 2023) ja finantsotsused (Agnew & Sotardi, 2025).

3.2.2. Haridus ja õppekava

Haridus ja õppekava peegeldavad ja vahendavad sotsiaalseid norme ning nende mõju noore teadmistele on vaieldamatult kõige otsesem. Näiteks omandatakse õppekava alusel arusaam ühiskonna toimimisest, mis annab noorele teadmised valimistel osalemiseks, ning matemaatikaoskused, mis aitavad noort ette valmistada keerukamateks finantstehinguteks. Samuti on Eesti riiklikus õppekavas rõhutatud üldpädevuste arendamise olulisust, mis toetavad mitmesuguste eluliste probleemide lahendamise oskusi ja selle tulemusena otsuste tegemise protsessi (gümnaasiumi riiklik õppekava, 2011).

Uurimustes on leitud, et finantskirjaoskus (sisaldab matemaatikaalaseid teadmisi) on oluline rahaga seotud otsuste tegemisel (Kappes, 2024; Mennekes *et al*., 2025; Sohn *et al*., 2012). Samuti on leitud, et kodanikuõpetust õppinud noored osalevad suurema tõenäosusega valimistel kui need noored, kel kodanikuhariduse kogemust ei ole (Siegel-Stechler, 2019). Lisaks teadmiste kujundamisele on haridusasutustel suur roll ka hoiakute, sealhulgas huvi kujundamisel. Koolist saavad noored infot edasiste haridusvõimaluste kohta – teisisõnu, kool osaleb noorte edasiste haridusotsuste tegemisega seotud hoiakute kujundamisel (Belando-Montoro *et al*., 2025). Omaette roll on haridusel konkreetsete ainete või ainevaldkondade vastu tuntava huvi suurendamisel. Näiteks on leitud, et kaasahaarav ja professionaalne õpetaja (Lavrijsen *et al*., 2021) või tunniplaani lisatud ained (Hübner *et al*., 2017) võivad suurendada õpilaste huvi valdkonna vastu.

Kooli kui institutsiooni rolli noorte poliitilisel kaasamisel on eraldi rõhutanud ka eespool kirjeldatud Zeglovitsi ja Zandonella (2013) uuring. Nad leidsid, et enne noortele hääleõiguse andmist oli poliitilise huvi kujundamisel suur roll vanematel, kuid pärast koolil, ning märkisid, et haridusvaldkonnas tehti noorte teadlikkuse tõstmiseks ka olulisi pingutusi.

3.2.3. Sotsialiseerimine: vanemate roll

Nii noore teadmiste ja kogemuste kui ka hoiakute kujunemisel on oluline roll vanematel ja teistel pereliikmetel. Vanemad saavad noore otsustusvõime arengut otseselt toetada, mudeldades ratsionaalseid otsustusprotsesse, kaasates noort eakohaste otsuste tegemisse ning pakkudes tuge ja abi noore enda elu puudutavate otsuste tegemisel, näiteks aidates mõelda valikuvariantidele, nende plussidele ja miinustele ning võimalikele tagajärgedele. Otsustusprotsessis edukalt osalemiseks peaks täiskasvanu jälgima, et laps saaks piisavalt

konkreetset ja täpset infot, ning toetama teda otsuse sõnastamise ja põhjendamise protsessis (Henderson-Dekort *et al*., 2021). Lisaks otsustusvõime toetamisele on vanemate ja teiste täiskasvanute tugi oluline ka kognitiivsete protsesside ja psühhosotsiaalse arengu toetamisel: arutlemine igapäevaste olukordade ja sündmuste üle toetab laste ja noorte kognitiivseid protsesse (Haden *et al*., 2019), nende psühhosotsiaalset arengut (Salmon & Reese, 2016) ning vaimset tervist (Dewhirst *et al*., 2023). Samuti on leitud, et vanemate ja täiskasvanute juuresolekul võtavad noored vähem riske (Icenogle & Cauffman, 2021).

Teismeeas üldiselt vanema roll noore inimese elus väheneb ja oluliseks muutuvad kaaslased (Wingrove & Beal, 2014), kuid Meeus (2016) on oma ülevaateartiklis näidanud, et aja jooksul kanduvad vanemate käitumine ja väärtushinnangud siiski teismelistele üle. Samuti on valdkondlike uuringute põhjal näha, kuidas vanemate toetus ja hoiakud seostuvad noore otsustega.

Haridusvaldkonnas on näidatud, et vanemate toetus on seotud teismeliste hariduslike otsustega, näiteks valikainete valikuga (Poskitt & Bonney, 2016), gümnaasiumi õppesuuna valikuga (Slobodin *et al*., 2024), gümnaasiumi astmes edasiõppimise plaanidega (Madarasova Geckova *et al*., 2010) ja teismeliste hariduspüüdlustega pikas perspektiivis (Chen *et al*., 2023). Koolist puudumise ja väljalangemisega seotud riskitegurite metaanalüüsis on samuti tuvastatud mitmeid perega seotud tegureid, sealhulgas vanema vähene huvi koolis toimuva vastu ja vanema vähene toetus (Gubbels *et al*., 2019).

Ühiskondliku kaasatuse uuringud näitavad vanemate käitumise ja hoiakute olulist rolli noorte hoiakute kujunemisel, see puudutab nii noorte poliitikahuvi ja poliitikas osalemist (Quintelier, 2015; Zeglovits & Zandonella, 2013), erakondlikke eelistusi ja enese paigutamist teljel „vasakpoolne-parempoolne“ (Boonen, 2019; Durmuşoğlu *et al*., 2023) kui ka poliitilise usalduse kujunemist (Šerek & Macek, 2014). Finantsvaldkonnas on leitud seoseid pere sotsialisatsiooni ja teadmiste vahel: noored, kelle peres arutatakse raha ja sellega tehtavate toimingute üle, tunnevad end kindlamalt nii eelarve koostamisel kui ka pangatehingute tegemisel (Agnew & Sotardi, 2025). Ühtlasi on täheldatud, et lapse ja vanema finantsteemalised vestlused on selles valdkonnas kõige olulisem õppimise allikas (Rudeloff, 2019).

Noor võib aga pereliikmete ja teiste lähedaste poolt tajuda ka sotsiaalset survet (Michaud *et al*., 2015). Kuigi perekond ja lähedased on noorele oluline tugi ja sotsialiseerimise allikas, ei pruugi tema vaated autonoomsuse kasvades enam lähedaste omadega ühtida. Seetõttu võib vanemate ja lähedaste osalus hakata noore autonoomset otsustusprotsessi takistama.

Michaud ja kolleegid (2015) rõhutavad, et analüütilist otsustusprotsessi toetava rahuliku õhkkonna suudavad sageli kõige paremini luua neutraalse hoiakuga spetsialistid.

Seega noor inimene, kelle selja taga on toetav, kaasav ja teadlik perekond ning kellel on vanematega piisavalt usalduslik suhe, et oma otsused nendega läbi arutada, on eluliste otsuste tegemisel üsna soodsas olukorras. Tasub aga meeles pidada, et sugugi mitte kõikide vanemate teadmised ning hoiakud ei ole alati toetavad, näiteks halvema sotsiaalmajandusliku taustaga perede puhul on sageli täheldatud nii napimaid teadmisi kui ka negatiivseid hoiakuid ühiskondlike institutsioonide ja osaluse suhtes (Agnew & Sotardi, 2025; Grasso & Giugni, 2022; Henn & Foard, 2014; Lorijn *et al*., 2022).

3.2.4. Sotsialiseerimine: kaaslaste roll

Üheks olulisemaks väliseks teguriks, mis mõjutab noorukite otsuste tegemist erinevalt täiskasvanutest (vt Shulman *et al*., 2016), peetakse sotsiaalset konteksti, mis hõlmab eakaaslaste mõju (nii eakaaslaste valikud kui ka kohalolek). Otsustamisel võib kaaslaste heakskiit või omavahelised head suhted olla sageli otsust motiveeriv tasu või otsust mõjutav sotsiaal-emotsionaalne tegur. Näiteks on koolist puudumise ja väljalangemise riskide metaanalüüsis leitud, et halvad suhted klassis ja koolis on oluline riskifaktor (de Moor & Branje, 2023). Samamoodi on positiivsed suhted kaaslastega seotud sellega, milline on noorte hoiak kooli suhtes: positiivsete suhete puhul hinnatakse ka kooli positiivsemalt (Nakamura-Thomas *et al*., 2023).

Teaduskirjanduses tuuakse välja, et eakaaslased mõjutavad noorte riskikäitumist ja otsuste tegemist nii oma kohalolu kui ka valikutega selle kaudu, et suurendavad noorukite tundlikkust kasu suhtes (Chein *et al*., 2011; A. R. Smith *et al*., 2014). Mida mõjutatavam ja tundlikum on nooruk saadava kasu suhtes, seda tundlikum on ta kaaslaste mõju suhtes riske hõlmavate otsuste tegemisel (Albert & Steinberg, 2011; Gilman *et al*., 2014; Steinberg & Monahan, 2007), eriti ebakindlates olukordades (Van Hoorn *et al*., 2017). Seetõttu ongi noorte otsused sõprade juuresolekul tehtuna riskantsemad kui üksi või täiskasvanu juuresolekul tehtuna (Icenogle & Cauffman, 2021; Steinberg & Chein, 2015). Eakaaslaste mõju on eriti tugev keskmises noorukieas, kuid ka hilises noorukieas (18–22-aastaselt), mil eelistatakse kohest kasu just kaaslaste juuresolekul (Icenogle & Cauffman, 2021; Steinberg & Monahan, 2007).

Eakaaslaste mõju puhul tasub silmas pidada ka seda, et mõju suund või selle valents sõltub suuresti sellest, millised on nooruki eakaaslased. Noorukid võtavad rohkem riske riskialtite

kaaslaste juuresolekul, kuid mitte rahulike kaaslaste seltskonnas. Seega võib eakaaslaste mõju noorukite otsustele olla ka kasulik, soodustades just positiivset käitumist (Icenogle & Cauffman, 2021). Lisaks on eakaaslastel ja sõpradel oluline roll sotsialiseerimisel. Näiteks kirjeldasid ühes uuringus (Poskitt & Bonney, 2016) osalenud põhikooliõpilased, et õppeainete valikul peavad nad sageli nõu sõpradega. Eakaaslaste roll tuleb esile ka ühiskondliku kaasatuse uuringutes (Nkansah & Papp, 2023; Šerek & Umemura, 2015). Näiteks 29 riigis läbi viidud uuringus leiti, et mida rohkem toetuvad noored poliitikasse puutuva info kogumisel kaaslastele, seda suurema tõenäosusega lähevad nad ka valima – teisisõnu, mida rohkem arutab noor eakaaslastega poliitika üle, seda suurem on tema poliitiline kaasatus (Nkansah & Papp, 2023). Ka finantskäitumise puhul on leitud, et eakaaslased mõjutavad noorte suhtumist rahasse ja ühtlasi nende finantskäitumist (Yanto *et al*., 2021).

3.2.5. Sotsiaalmeedia

Eesti noortest umbes 97% kasutab internetti ning üle poolte noortest sotsiaalmeediat iga päev (Sukk & Soo, 2018). Pea kolm neljandikku noortest kasutab sotsiaalmeediat iga päev pere ja sõpradega suhtlemiseks (Sukk & Soo, 2018). Nagu eespool mainitud, on noored täiskasvanutest tundlikumad sotsiaalse tagasiside, nii positiivse kui ka negatiivse suhtes, mis omakorda mõjutab noorte valikuid (Zhang *et al*., 2023). Kuna sotsiaalmeedia kaudu saavad noored pidevalt olla eakaaslastega ühenduses, võimaldab see neile ka pidevat sotsiaalset tagasisidet (da Silva Pinho *et al*., 2024), muu hulgas kaaslaste arvamuste ja nõuannetena. Sotsiaalmeediast eemal olles tekib aga oht isolatsiooniks ja tunne, et jäädakse millestki olulisest ilma (Tirocchi, 2024), mis suurendab sotsiaalmeedia kasutamist veelgi. Pakkudes pidevaid võimalusi suhtlemiseks, tagasisideks ja võrdluseks, võimendab sotsiaalmeedia noorte soovi olla sotsiaalselt aktsepteeritud ja saada tagasisidet (Burrow & Rainone, 2017; Nesi & Prinstein, 2019; Sherman *et al*., 2016). Ent seeläbi võimendab sotsiaalmeedia ka eakaaslaste mõju noorte otsustele.

Sotsiaalmeedia üks eripärasid on asjaolu, et lisaks tuttavate inimestega suhtlemisele võimaldab ja suisa soosib enamik platvorme ka sisuloojate ja arvamusliidrite sõnavõttude jälgimist. Hoolimata taolise suhtluse ühepoolsusest, suhtutakse sotsiaalmeedia kõneisikutesse sageli kui sõpradesse ja neid peetakse usaldusväärseks eeskujuks (Zhu *et al*., 2024). Nende sõnumite mõju noorte käitumisele võib olla nii positiivne kui ka negatiivne (Powell & Pring, 2024). Mõju suund sõltub suuresti sellest, kuivõrd objektiivselt ja neutraalselt infot edastatakse (Peter & Muth, 2023). Paraku on selgunud, et sotsiaalmeediapostitused kipuvad olema kallutatud, näiteks meditsiinivaldkonnas on need

isegi kuni 68%-l juhtudest mõjutatud edastaja majanduslikest huvidest, mistõttu välditakse või vähendatakse soovitatavate teenuste või toodete kahjulikkuse hinnanguid (Nickel *et al*., 2025). Noored ei ole aga üldjuhul piisavalt kompetentsed taolise sisu usaldusväärsust hindama (McGrew *et al*., 2018), mistõttu on just noored hea sihtrühm sisuloojate sõnumitele.

Sotsiaalmeedia on viimasel ajal kujunenud noorte seas ka peamiseks infoallikaks, uudiste jälgimise ja tarbimise kanaliks (Aillerie & McNicol, 2018; Duvekot *et al*., 2024), mida noored peavad vahetumaks, kiiremaks ja vähem kallutatuks kui traditsioonilised allikad (Tirocchi, 2024). Noored otsivad sealt infot igapäevaküsimuste ja sotsiaalsete tegevuste kohta, kuid ka õpinguteks vajalikku teavet (Aillerie & McNicol, 2018; Tirocchi, 2024). Lisaks kasutatakse sotsiaalmeediat infoallikana poliitiliste otsuste tegemiseks (Marquart *et al*., 2020). Ohme (2019) leidis, et esmakordsete valijate jaoks on sotsiaalmeedia peamine poliitilise info allikas. Samuti on leitud, et sotsiaalmeedias levitatav poliitinfo motiveerib kampaaniaüritustel osalema rohkem kui tavameedias või veebiuudiste vahendusel edastatav teave. Samuti on leitud, et poliitiliste sõnumite mõistmiseks, aga ka oma poliitilistele vaadetele ja valimisotsustele kinnituse saamiseks kasutatakse sotsiaalmeedia sisuloojate sõnavõtte (Peter & Muth, 2023). Sotsiaalmeedia sisu võib mõjutada ka noorte finantskäitumist ja finantskirjaoskust (Yanto *et al*., 2021).

Sotsiaalmeedia mõjutab otsustamist ka sotsiaalsete normide edastamise (Zhang *et al*., 2023) ning hoiakute ja väärtushinnangute kujundamise kaudu (Liu, 2025). Hoiakute kujundamise näiteks on noorte hulgas läbi viidud ostuotsuste uuring (Rodriguez *et al*., 2024), mille raames noored ise kinnitasid, et sotsiaalmeedia kujundab nende tarbimist ning kulutamisharjumusi puudutavaid norme ja hoiakuid. Kuna identiteeti seostatakse materiaalsete hüvedega, suurendab sotsiaalmeedia impulsiivseid oste ja soovi osta eakaaslaste või arvamusliidrite eeskujul populaarseid tooteid (Zhu *et al*., 2024). Rohkem usutakse neid arvamusliidreid, keda peetakse siiraks (Li, 2025), aga ka neid, kelle sõnumeid lihtsalt sagedamini näeb (Kaur, 2025). Seega tulenevalt sotsiaalmeedia algoritmidest võib isikustatud sisu kinnistada olemasolevaid uskumusi ja mõjutada seeläbi noorte käitumist eri kontekstides, sealhulgas poliitiliste ja elustiiliga seotud otsuste tegemisel (Wolff & Buciuman, 2025). Samuti on teada, et sotsiaalmeedia võimendab valeinfo levimist ja ühtlasi selle uskumist (Lewandowsky *et al*., 2012). Noored küll mõistavad sotsiaalmeedias leviva info kontrollimise vajadust (Tirocchi, 2024), ent on sellest hoolimata valeinfo suhtes väga vastuvõtlikud, kuna nad ei ole kuigi kompetentsed info usaldusväärsust hindama (McGrew *et al*., 2018).

3.2.6. Ajasurve

Otsustamisel põhjustab pinget nii väline ajasurve (vastuse peab andma kindla aja jooksul) kui ka sisemine ehk mälu koormatusest tulenev ajasurve. See tähendab, et tagantkiirustav on iga ülesanne, mis nõuab samaaegselt mitme idee peas hoidmist või piiratud aja jooksul valiku tegemist (Kahneman, 2011). Uuringutes on leitud, et **kui otsustamisel lasub inimesel ajasurve, siis kannatab tema kognitiivne analüüs ning sellele toetuvad tulemused** (Phillips *et al*., 2016). Ajasurve puudumine võimaldab noorukitel teha kaalutletud otsuseid, seevastu ajapiirangud suunavad otsustamisel kasutama vaistlikku infotöötlust (Icenogle *et al*., 2019; Icenogle & Cauffman, 2021). Lisaks kipuvad noorukid, nagu ka täiskasvanud, tegema ajasurve (aga ka muu surve) all riskantsemaid otsuseid (Hu *et al*., 2015; Johnson *et al*., 2012). Samas on noorukite erinevused stressirohketes tingimustes riskide võtmisel seotud sellega, milline on nende otsustusvõime stressivabas olukorras (Johnson *et al*., 2012). Seega ei tohiks kõrgete kognitiivsete nõuetega otsused olla põhjendamatult ajakriitilised, et toetada kognitiivsete protsesside kasutamist otsuste tegemisel.

4. Otsuse omadused: keerulised ja vähem keerulised otsused

Eespool käsitlesime noorte otsustusvõimet ning sellega seostuvaid tegureid, ent õiguslike eapiiride küsimusele võib läheneda ka otsustamisega seotud olukordadest lähtudes. Selleks tuleb analüüsida otsuste omadusi ja olukorra tingimusi, et selgitada välja, mis teevad otsuse langetamise inimese jaoks keeruliseks või vähem keeruliseks. Kuna kõik otsused tehakse konkreetses kontekstis, sõltub nii otsuse omadustest kui ka vahetust kontekstist see, kas toetutakse pigem vaistlikule või teadlikule otsustusprotsessile. Kontekstist sõltub seegi, kas ollakse võimelised rakendama analüütilist otsustusprotsessi ja end reguleerima või takistavad seda psühhosotsiaalse küpsusega seotud tegurid. Teisisõnu, ratsionaalse otsuse tegemine võib olla keeruline otsuse omaduste või selle tegemise konteksti tõttu.

Otsuseid ja nendega seotud olukordi võib iseloomustada mitme dimensiooni abil. Icenogle ja Cauffman (2021) toovad välja, et otsuste tegemise kontekstid erinevad otsuse valentsi (positiivne, negatiivne, neutraalne), otsuse olulisuse (võimalike tagajärgede tõsidus otsuse tegija jaoks), erutatuse (intensiivsus), kindluse (erinevate tagajärgede tõenäosus), uudsuse (varasema kokkupuute olemasolu) ja kognitiivsete nõuete (instinkt, kaalumine) poolest. Löckenhöff (2017) toob välja otsuse valdkonna ja tüübi, isikliku olulisuse ning keerukuse. Grootens-Wiegersi ja kolleegide (2017) käsitluses on kesksel kohal kontekstispetsiifika teema, näiteks sõprade kohalolu.

Alljärgnevalt käsitleme peamisi otsuse omadusi ja konteksti tunnuseid, mis otsuseid iseloomustavad ning otsustamise keeruliseks või vähem keeruliseks teevad.

- **Isiklik olulisus** (hõlmab tagajärgede tõsidust otsuse tegija jaoks*)*. Isiklik olulisus väljendab seda, kuivõrd tähenduslik, väärtuslik ja tähtis on otsus ja selle tulemus inimese jaoks (Balconi *et al*., 2024). Isiklikult oluliste otsuste tegemisse on inimesed üldiselt valmis panustama rohkem kognitiivseid ressursse (Löckenhoff, 2017). See omadus muutub eriti oluliseks piiratud kognitiivsete ressursside puhul, näiteks vanemas eas (Strough *et al*., 2015).
- **Kognitiivsed nõuded.** Erisugused elulised otsused eeldavad erineval määral kognitiivsetele funktsioonidele ja protsessidele toetuvat analüütilist lähenemist (Icenogle & Cauffman, 2021). Otsuse keerukust mõjutab alternatiivide rohkus, sest eri võimaluste samaaegne meelespidamine koormab tähelepanu ja mälu. Kui otsus nõuab erineva info

kombineerimist kindlate reeglite järgi, suurenevad keerukus ja koormus veelgi. Selline keerukas otsustamine nõuab head enesekontrolli ja planeerimisvõimet (Kahneman, 2011). Seega on kognitiivselt nõudlik otsus selline, mille tegemisel on vaja arvestada suurt hulka infot, genereerida variante, ebaoluline info kõrvale jätta ning analüüsida olulisi tegureid. Mida lihtsam on otsus tegija jaoks, seda tõenäolisemalt teeb ta selle intuitiivselt (vaistlik infotöötlus) (Dominiak & Duersch, 2024). Mõõduka keerukusega otsus soodustab analüütilise lähenemisviisi kasutamist (teadlik infotöötlus), seevastu liiga keeruline otsus ajendab kõrgetest kognitiivsetest nõuetest tulenevalt taas rakendama vaistlikku infotöötlust (Dominiak & Duersch, 2024).

- **Tagajärgede ennustatavus** ehk kindlus erinevate tagajärgede tõenäosuse suhtes. Tagajärgede ennustatavus tähendab, kuivõrd selged ja prognoositavad on otsuse tegemisega kaasneda võivad tulemused-tagajärjed. Mida tõenäolisem on otsuse tulemus või tagajärg, seda vähem kognitiivset pingutust nõuab valiku tegemine (Butz, 2022) ning seda suurem on otsuse tegija subjektiivne kontrollitunne oma tegevuse ja selle tagajärgede üle (Zhu *et al*., 2024). Suurem ebakindlus tulemuste suhtes nõuab aga kognitiivset kontrolli, võimalike tagajärgede kaalumist ja strateegiate kohandamist (Monosov, 2020), mis teeb ka otsuse keeruliseks. Otsuseid tehakse pidevalt, tuginedes ootustele tulemuste osas. Kui tegelik tulemus erineb oodatust (ennustusviga), kohandab otsustaja selle põhjal oma ootuseid ja käitumisstrateegiaid edasiste sarnaste olukordade jaoks (Cohen *et al*., 2010; Hartley & Somerville, 2015). Kuigi noorukid teevad tulemuste ennustamisel oma vähese kogemuse tõttu rohkem vigu (Hartley & Somerville, 2015), taluvad nad ebakindlaid olukordi täiskasvanutest paremini (Hauser *et al*., 2015; van den Bos & Hertwig, 2017).
- **Otsusega seotud kasu ja kahju.** Otsuse tegemisel mängib olulist rolli tasule orienteeritud sotsio-emotsionaalne motivatsioonisüsteem (Shulman *et al*., 2016). Noored (ja ka eakad) on tundlikumad kohese tasu suhtes, seega teevad nad täiskasvanutest sagedamini otsuseid, mille korral on võimalik saada kasvõi väike tasu kohe, selle asemel et kogeda pikemas perspektiivis suuremat hüve (Grootens-Wiegers *et al*., 2017; Löckenhoff, 2017) (vt ka „Psühhosotsiaalne küpsus ehk eneseregulatsioon“). Sama kehtib ka kohese kahju puhul: noored langetavad täiskasvanutest suurema tõenäosusega otsuse, mis võimaldab vältida kohest kahju, isegi kui pikemas perspektiivis toetaks teistsugune otsus nende heaolu (Icenogle & Cauffman, 2021).

Otsustamise keerukust mõjutab ka selle vahetu kontekst, mis hõlmab otsuse tegemise juures olevaid inimesi (vanemad ja sõbrad), sotsiaalset mõju ning otsuse tegemise ajakriitilisust. Neid tegureid on käsitletud alapeatükis „Välised tegurid“.

5. Eesti noorte arvamus hariduslike, finantsalaste ja ühiskondlike otsuste omaduste ja otsustusolukorra kohta

Noorte, nii hilisteismeliste kui ka noorte täiskasvanute eri valdkondade otsuste tegemise kogemuste ning nende kohta käivate arvamuste mõistmiseks viisime läbi empiirilise küsitlusuuringu. Küsitlusuuringu eesmärk oli saada vastused järgmistele küsimustele:

1) Kas ja kuidas on noored teinud hariduslikke (valinud edasiõppimisvõimalusi, täiendkoolitusi), finantsalaseid (investeerinud, ostnud midagi laenu või järelmaksuga) ja ühiskondlikke otsuseid (hääletanud valimistel, valinud oma esindajat kuskile)?
2) Kas täisealised ja alla 18-aastased noored teevad eelnimetatud otsuseid erinevalt?
3) Kui olulised on eelnimetatud otsused noorte jaoks?
4) Kuidas hindavad noored erinevate otsuste omadusi?

Meetod. Uuring viidi läbi 2025. aasta novembris Tartu Ülikooli psühholoogia instituudi keskkonnas Formr. Uuringu kutset jagati sotsiaalmeedias ja isiklike kontaktide kaudu. Vastama oodati 15–25-aastaseid põhikooli lõpetanud noori. Osalemine oli vabatahtlik ning noor võis igal hetkel osalemisest loobuda, katkestades küsimustikule vastamise.

Valim. Küsimustiku täitmist alustas 414 noort, neist 160 (ehk 39%) ka lõpetas küsimustiku ning on ühtlasi selle uuringu lõplikuks valimiks. Vastanute seas oli kõige rohkem 18-aastaseid, valimi keskmine vanus oli 18,62 (standardhälve 2,57) aastat. Vastanutest 98 (61%) olid naised ja 56 (35%) mehed, 6 (4%) osalenut valisid kategooria „Muu“ või ei soovinud oma sugu täpsustada. Enamik vastanutest, s.t 142 (89%), õppisid küsimustiku täitmise ajal ning 18 (11%) ei õppinud. Õppijad jagunesid haridusasutuste vahel järgmiselt: 66 gümnasisti (46% õppijatest), 32 kutsekooli õpilast (23%) ja 39 üliõpilast (27%). Mõned õppijad (5) õppisid ka mujal, näiteks välismaal või täiendõppes. Vastajad olid suures osas Tartust (*n* = 50 ehk 31%), 21 vastajat (13%) oli Tallinnast, 6 Pärnust, 7

Narvast ja 69 (43%) mujalt Eestist. Seitse vastajat elas või õppis välismaal.

5.1. Kas ja kuidas on noored teinud hariduslikke, finantsalaseid ja ühiskondlikke otsuseid?

Sellele küsimusele vastuse saamiseks küsisime noortelt kõigepealt, milliseid otsuseid nad on teinud. Valdav enamik vastanutest on teinud haridusalaseid otsuseid: 155 noort on teinud otsuse edasiõppimise ja 140 täiendkoolituse valimise kohta. Ka ühiskondlikke otsuseid on teinud enamik: 131 noort on hääletanud valimistel ning 110 valinud enda esindaja kuskile. Kõige vähem oli etteantud valikutest noortel kokkupuudet finantsalaste otsustega: 66 noort kinnitas, et on ostnud midagi laenu või järelmaksuga, ning 73 noort oli teinud investeerimisotsuseid.

Selleks, et teada saada, milliseid strateegiaid on noored otsuseid tehes enda sõnul kasutanud, andsime vastajatele iga tehtud otsuse kohta ette hulga otsustamisstrateegiaid ning neil tuli iga otsuse puhul märkida, kas nad on seda strateegiat kasutanud või ei ole. Otsustamisstrateegiate hulgas olid kognitiivset töötlust kajastavad strateegiad (nt „Analüüsisin plusse ja miinuseid“, „Kaalusin riske“), juhuslikule valikule viitavaid strateegiaid (nt „Valisin loosiga“) ning väliseid tegureid kaasavaid strateegiaid (nt „Arutasin pereliikmetega“). Allpool vaatame iga otsusega seoses lähemalt kõige populaarsemaid ja ebapopulaarsemaid strateegiaid. Tabelis 2 on esitatud kõik strateegiad ning need on järjestatud populaarsuse alusel („1“ tähistab strateegiat, mida kasutas kõige rohkem otsuse teinud noori, ja „20“ tähistab strateegiat, mida märgiti kõige vähem).

Tabel 2. Otsustamisstrateegiad etteantud hariduslike, finantsalaste ja ühiskondlike otsuste puhul

	Hariduslikud otsused		Ühiskondlikud otsused		Finantsalased otsused	
Strateegia	Edasi-õppimine (*n* = 155)	Täiend-koolitus (*n* = 140)	Valimi-sed (*n* = 131)	Esindaja valimine (*n* = 110)	Laen või järelmaks (*n* = 66)	Investee-rimine (*n* = 73)
Arutasin pereliikmega	**1**	2	6	16/17	4–6	8

Valisin selle, mis meeldis	**2**	**1***	**1***	**1***	1	**4/5**
Analüüsin plusse ja miinuseid	**3**	5/6	4/5	4	7	**4/5**
Välistasin mõned variandid	**4***	4	**2**	2	3	6
Tutvusin põhjalikult valikuvariantidega	**5**	5/6	3	3	4–6	7
Arutasin sõpradega	**6**	9/10	10	5	8	10
Otsisin ise täiendavat infot või küsisin küsimusi	7	3	4/5*	9	10	**3**
Kaalusin riske	8*	7/8	7	6	4–6	**1**
Võtsin teadlikult riski	9	7/8	8	11	2	**2**
Tegin nii, nagu sõber/vanem soovitas	10	9/10*	13	16/17	11/12	9
Valisin reklaami või maine põhjal	11	11	9	8	*18*	12
Valisin esimese enam-vähem sobiva	12/13	13/14	11	7	13	14
Tegin nii, nagu olen varem teinud	12/13	15	*15*	10	9	18
Tegin sundvaliku, mul muud võimalust ei olnud	*14*	*19*	*18*	*18*	14	*19/20*
Valisin midagi kiiresti	*15/16*	16	14	12	11/12	15–17
Valisin mõtlemata riskidele	*15/16*	13/14	12	13	15	15–17
Tegin nii nagu teised	*17/18*	*17*	*17*	15	*17*	11
Tegin õpetaja või muu spetsialisti (nt karjäärispetsialisti või finantsnõustaja) abil	*17/18*	*18*	*20*	*20*	*19*	15–17
Otsustasin kõhutunde põhjal ilma kaalumata	*19*	12	*16*	14	*16*	13
Valisin loosiga või muidu juhuslikult	*20*	*20*	*19*	*19*	*20*	*19/20*

Märkused. *n* tähistab nende noorte arvu, kes vastava otsuse on teinud. Tabelis esitatud numbrid tähistavad strateegiate järjestust populaarsuse alusel („1“ tähistab strateegiat, mida kasutas kõige rohkem otsuse teinud noori, ja „20“ tähistab strateegiat, mida märgiti kõige vähem). Strateegiad on tabelis järjestatud

edasiõppimisvõimaluse otsuse tegemisel kasutatud strateegiate populaarsuse järjestuse alusel. Paksemas kirjas allajoonituna on märgitud strateegiad, mida kasutas vähemalt 75% otsuse tegijatest. Kaldkirjas on need strateegiad, mida kasutas vähem kui 25% otsuse tegijatest. Tärn (*) tähistab strateegiaid, mille kasutamises esines statistiliselt oluline erinevus täisealiste ja alaealiste vahel; finantsalaste otsuste puhul vanusegruppide võrdlust ei tehtud.

Kui vaadata noorte kasutatavaid strateegiaid, siis on näha, et enim kasutatavate strateegiate seas on kõikide otsuste puhul mitmeid analüütilist otsustusprotsessi toetavaid kognitiivseid strateegiaid: valikuvariantidega tutvumine, plusside ja miinuste analüüsimine. See on ootuspärane, sest etteantud otsused on küllalt kõrgete kognitiivsete nõuetega (sisaldavad suurt valikute hulka jne). Siiski tasub meeles pidada, et kõnealuses uuringus ei saa kontrollida kognitiivsete strateegiate kasutamise kvaliteet, näiteks kui põhjalikult valikuvariantidega tutvuti. Populaarsete strateegiate seas on ka väliste tegurite (sõprade ja pereliikmete) kaasamine otsustusprotsessi ning üks lihtsustav rusikareegel („Välistasin mõned variandid“).

Mõne otsuse puhul kerkib esile mitu üldkasutatavat strateegiat. Näiteks edasiõppimise otsuse puhul oli kuus strateegiat, mida kasutas vähemalt 75% otsuse teinud noortest. Nende seas oli mitmeid kognitiivseid strateegiaid, mis toetavad analüütilist otsustusprotsessi, lisaks oli näha väliste tegurite (sõbrad ja pereliikmed) olulisust. Samuti on märkimisväärne, et on üsna suur hulk strateegiaid (enamik selliseid, mis ei toeta analüütilist otsustusprotsessi), mida selle otsuse puhul kasutas väga väike osa (alla 25%) vastajatest. Investeerimise puhul on laialt kasutatavaid strateegiaid viis ja ka siin paistab silma, et noored teadvustavad ja analüüsivad otsuse riske. Huvitaval kombel on teiste otsuste puhul üldlevinud strateegiaid vähe. Selgelt joonistub välja vaid noorte autonoomiat ja ehk ka otsuse isiklikku olulisust ilmestav „Valisin selle, mis meeldis“. Laenu või järelmaksuga ostmise puhul üldlevinud strateegia puudus. Kui vaadata kõige vähem kasutatavaid strateegiaid, siis üllatas, et üks kõige vähem kasutatav strateegia on õpetaja või muu spetsialisti, näiteks karjäärispetsialisti või finantsnõustaja abi kasutamine.

5.2. Kas täisealised ja alla 18-aastased noored teevad otsuseid erinevalt?

Sellele küsimusele vastuse leidmiseks jagasime vastajad kahte gruppi: täisealised (18–25-aastased) ja alla 18-aastased vastajad. Seejärel võrdlesime kahe grupi kasutatud

strateegiaid hii-ruut-testiga hariduslike ja ühiskondlike otsuste osas. Finantsotsused jäid analüüsist kõrvale, sest nende puhul oli alla 18-aastaste grupp väga väike.

Hariduslikud otsused. Edasiõppimisvõimaluse kohta otsuse teinud noorte seas oli 55 alla 18-aastast ja 100 täisealist. Hii-ruut-testi tulemus näitas statistiliselt olulist seost vanusegrupi ja strateegia „Kaalusin riske“ vahel ($\chi 2$ (1; 155) = 4,92, p = 0,026), kusjuures täisealised vastajad kasutasid seda strateegiat tõenäolisemalt kui alla 18-aastased vastajad. Lisaks ilmnes oluline seos vanusegrupi ja strateegia „Välistasin mõned variandid“ vahel ($\chi 2$ (1; 155) = 5,17, p = 0,023), sedagi strateegiat kasutasid täisealised suurema tõenäosusega kui nooremad vastajad. Täiendkoolituse valiku oli teinud 140 noort, nende seas 93 täisealist ja 47 alla 18-aastast. Hii-ruut-testi tulemus näitas statistiliselt olulist seost vanusegrupi ja strateegia „Tegin nii, nagu sõber/vanem soovitas“ kasutamise vahel ($\chi 2$ (1; 140) = 6,11, p = 0,013). Võrreldes nooremate vastajatega, kasutasid täisealised seda strateegiat väiksema tõenäosusega. Lisaks ilmnes seos vanusegrupi ja strateegia „Valisin selle, mis meeldis“ vahel ($\chi 2$ (1; 140) = 4,63, p = 0,031), kusjuures täisealised kasutasid seda strateegiat suurema tõenäosusega kui alla 18-aastased. Teiste strateegiate kasutamise ja vanusegrupi vahel seoseid ei leitud.

Ühiskondlikud otsused. Valimas oli käinud 131 vastajat, neist 86 täisealised ja 45 alla 18-aastased. Hii-ruut-testiga ilmnes statistiliselt oluline seos vanuse ja strateegia „Otsisin ise täiendavat infot või küsisin küsimusi“ kasutamise vahel ($\chi 2$ (1; 131) = 6,91, p = 0,009), kusjuures täisealised kasutasid seda strateegiat suurema tõenäosusega. Lisaks ilmnes seos vanusegrupi ja strateegia „Valisin selle, mis meeldis“ kasutamise vahel ($\chi 2$ (1; 131) = 4,73, p = 0,03), kusjuures täisealised kasutasid seda strateegiat suurema tõenäosusega kui alla 18-aastased. Esindajat oli valinud 110 vastajat, neist 69 täisealist ja 41 alla 18-aastast. Hii-ruut-testiga ilmnes statistiliselt oluline seos vanuse ja strateegia „Valisin selle, mis meeldis“ kasutamise vahel ($\chi 2$ (1; 110) = 6,42, p = 0,011), kusjuures täisealised kasutasid seda strateegiat suurema tõenäosusega kui alla 18-aastased. Teiste strateegiate kasutamise ja vanusegrupi vahel seoseid ei leitud.

Üldiselt on täisealiste ja alaealiste hulgas otsustamisel kasutatud strateegiate vahel erinevusi vähe. Ilmnesid vaid üksikud tendentsid. Tundub, et täisealised on enesekindlamad otsustajad, kuna nad kasutasid nii hariduslike kui ka ühiskondlike otsuste puhul alaealistest enam strateegiat „Valisin selle, mis meeldis“. Samuti tundub tulemuste põhjal, et täiskasvanud kalduvad tegema põhjalikumaid ja läbimõeldumaid hariduslikke („Kaalusin riske“) ja ühiskondlikke otsuseid („Otsisin ise täiendavat infot“), vähendades samal ajal selleks kuluvat kognitiivset ressurssi („Välistasin mõned variandid“). Hariduslike otsuste

puhul näeme ka seda, et alaealised kasutavad täiendkoolituse valimisel sagedamini strateegiat „Tegin nii nagu sõber/vanem soovitas“ ja täisealised kaaluvad sagedamini riske edasiõppimise otsuse langetamisel. Need erinevused võivad olla seotud noorte kogemuse, otsuste iseloomu ning kontekstiga. Võimalik, et alaealistel endal ei ole täiendkoolituse valimise kogemust ning seetõttu kuulavad nad hea meelega sõprade ja vanemate soovitusi. Samuti on täiendkoolitus sageli tasuline, mis tähendab, et sageli on vanemal alaealise osalemise osas lõplik sõnaõigus. Edasiõppimisvõimaluste valikul võisid täisealised mõelda pigem kõrghariduse peale, samas kui alaealised tegid pigem gümnaasiumiga seotud ja kutsehariduslikke valikuid. Võimalik, et kõrghariduslike valikutega kaasneb rohkem riske, näiteks finantsriskid tasulise kõrghariduse puhul või hakkamasaamise küsimused teise linna kolimisel. Samas tasub nende erinevuste tõlgendamisel olla ettevaatlik, sest mitmeste võrdluste puhul võivad mõned statistiliselt olulised erinevused olla ka juhuslikud.

5.3. Kui olulised on uuringus käsitletud otsused noorte jaoks?

Otsuste isikliku olulisuse osas pidid noored hindama etteantud otsuseid skaalal –2 („Pole üldse oluline minu jaoks“) kuni 2 („Väga oluline minu jaoks“), kusjuures 0 punkt tähistas vastusevarianti „Ei oska öelda“. Noorte hinnangud on esitatud tabelis 3.

Tabel 3. Noorte hinnangud erinevate otsuste olulisuse kohta

Otsus	Keskmine olulisuse hinnang	Standardhälve	Mediaan	*t*-väärtus (*df* = 159)
Edasiõppimisvõimaluse valimine	1,44[c]	0,92	2	19,93**
Täiendkoolituse valimine	0,69[ad]	1,02	1	8,64**
Hääletamine valimistel	0,61[a]	1,14	1	6,78**
Investeerimine	0,38[ae]	1,28	1	3,78**
Laenuga või järelmaksuga millegi ostmine	–0,08[b]	1,46	0	–0,65
Esindaja valimine kuskile	–0,2[b]	1,21	0	–2,1*

Märkused. Erinevate tähtedega märgistatud keskmised hinnangud erinevad üksteisest statistiliselt olulisel määral ($p < 0{,}001$, *e* ja *d*-ga märgitud erinevus $p = 0{,}035$). *t*-väärtused tähistavad ühe valimi *t*-testi *t*-statistikut, tärniga tähistatud väärtused erinevad skaala keskpunktist statistiliselt oluliselt (* $p < 0{,}05$; ** $p < 0{,}001$).

Selleks, et hinnata, kui olulise või ebaolulisena noored erinevaid otsuseid tajuvad, analüüsisime iga otsuse puhul, kas see erineb skaala keskpunktist ehk nullist, kasutades selleks ühe valimi *t*-testi. Kui otsuse olulisuse hinnang erineb statistiliselt oluliselt nullist, tajuvad noored seda otsust kas olulise (keskmine suurem kui null) või ebaolulisena (keskmine väiksem kui null). Kui hinnang ei erine keskmisest, tähendab see, et noored ei oska öelda, kui oluline vaadeldav otsus nende jaoks on. Tabelis 3 on tärniga märgitud need tulemused, mis keskpunktist oluliselt erinesid. Nagu näha, pidasid noored kõige olulisemaks haridusvaldkonna otsuseid, eriti edasiõppimisvõimaluse valimist. Oluliseks peeti ka valimistel hääletamist ja investeerimisotsust. Enda esindaja valimist peeti pigem ebaoluliseks ning otsust midagi järelmaksu või laenuga osta ei hinnanud noored ei oluliseks ega ebaoluliseks.

Hindamaks, kas otsused erinesid üksteisest selle poolest, kui oluliseks noored neid peavad, viisime läbi korduvmõõtmiste dispersioonanalüüsi, kasutades Greenhouse'i-Geisseri korrektsiooni. Otsustele antud hinnangud erinesid üksteisest statistiliselt olulisel määral: $F(3{,}89{,}617{,}89) = 52{,}24$, $p < 0{,}001$, $\omega 2 = 0{,}17$. Mitmeste võrdluste osas korrigeeritud *post-hoc*-testi tulemustes statistiliselt oluliste erinevuste ($p < 0{,}001$) puhul varieerus *t*-väärtus vahemikus –15,935 kuni –4,057 ja 4,826 kuni 7,940. Tulemuste põhjal on näha, et teistest otsustest vähem oluliseks peavad noored oma esindaja valimist kuskile ning laenu või järelmaksuga millegi ostmist (neile otsustele antud hinnangud omavahel oluliselt ei erinenud). Hinnangud valimisel hääletamisele, investeerimisele ja täiendkoolituse valimisele erinevad statistiliselt olulisel määral nii eelmainitud vähem oluliseks peetud otsustest kui ka kõige olulisemaks peetud edasiõppimisvõimaluse valimisest. Üksteisest erinevad ka investeerimisele ja täiendkoolituse valimisele antud hinnangud.

Eelneva põhjal selgus, et uurimuses osalenud 15–25-aastaste noorte jaoks on kõige olulisemad haridusvaldkonna otsused. Isiklikku tähtsust tõstab tõenäoliselt see, et need otsused puudutavad enamikku noori ning on sellised, mida enamik vastanutest on ka ise teinud. Edasiõppimisvõimalust pidas väga oluliseks lausa 104 vastajat. Seega võivad hinnangud otsuse olulisusele peegeldada ka noorte kogemust vastava otsusega. Näiteks laenu või järelmaksuga millegi ostmise alal oli otsustuskogemus vaid 66 noorel, mistõttu ei pruugitud osata hinnata selle olulisust või ebaolulisust. Kuigi esindaja valiku kogemus oli

110 noorel, peeti seda ebaoluliseks otsuseks. Üheks võimalikuks põhjuseks võib olla asjaolu, et noored ei taju isiklikku seost tulemuse ega selle tagajärgedega.

5.4. Kuidas hindavad noored erinevate otsuste omadusi?

Sellele küsimusele vastuse saamiseks palusime noorel hinnata kolme otsust: edasiõppimine, laenu võtmine eluaseme soetamiseks ning valimistel hääletamine. Iga otsuse puhul pidi noor hindama selle etteantud omadusi skaalal 1–20, mille mõlemad otspunktid olid defineeritud (nt „See otsus ei ole üldse keeruline“ = 1 ja „See otsus on väga keeruline“ = 20). Noorte hinnangud otsuste omadustele on esitatud tabelis 4.

Tabel 4. Otsuste omadustele antud hinnangud ning hinnangute võrdluse *F*- ja *p*-statistikud

Otsuse omadus	Valimine M (SD)	Laenu-võtmine M (SD)	Edasiõppimine M (SD)	*F*, *p* ja ω^2 väärtus
Otsuse tegemine ei ole / on keeruline	11,5a* (3,88)	14,13b* (3,82)	12,79c* (4,31)	$F(2, 318) = 21{,}53$ $p < 0{,}001$, $\omega^2 = 0{,}064$
Otsuse tegemine ei ole / on minu jaoks jõukohane	14,68a* (4,13)	12,03b* (4,41)	14,64a* (3,69)	$F(1{,}82, 288{,}85)=28{,}2$ $p < .0{,}01$, $\omega^2 = 0{,}081$
Otsuse tegemine ei ole / on eelteadmisi/oskusi vajav	12,55a* (3,99)	15,36b* (3,69)	13,31a* (3,79)	$F(2, 318) = 33{,}48$ $p < 0{,}001$, $\omega^2 = 0{,}085$
Otsuse tegemine ei ole / on ressursimahukas	9,16a* (4,13)	14,76b* (4,1)	12,89c* (4,34)	$F(1{,}88, 298{,}27) = 93{,}61$ $p < 0{,}001$, $\omega^2 = 0{,}234$
Otsuse tegemisel on vähe/palju valikuvariante	12,89* (4,05)	12,76* (4,21)	13,1* (4,29)	$F(2, 318) = 0{,}357$ $p = 0{,}7$, $\omega^2 = 0$
Otsuse tegemine ei ole / on tähtis	13,81a* (4,6)	15,56b* (4,3)	16,39c* (3,98)	$F(1{,}92, 305{,}5) = 27{,}51$ $p < 0{,}001$, $\omega^2 = 0{,}057$
Otsuse tegemisel on mul vähe/palju otsustusvabadust	15,48a* (4,2)	13,35b* (4,05)	14,17c* (4,1)	$F(2, 318) = 16{,}78$ $p < 0{,}001$, $\omega^2 = 0{,}041$
Otsus tuleb teha kiiresti / selleks on kaua aega	12,05a* (3,44)	13,24b* (4,02)	12,3a* (3,67)	$F(2, 318) = 6{,}33$ $p = 0{,}002$, $\omega^2 = 0{,}016$
Otsuse tegemisel ei ole / on mu väärtused olulised	15,66a* (4,33)	14,78b* (4,26)	16,24a* (3,77)	$F(1{,}88, 299{,}01) = 9{,}68$ $p < 0{,}001$, $\omega^2 = 0{,}02$

Tulemus on lühiajaliste/pikaajaliste tagajärgedega	13,74a* (3,51)	14,75b* (3,97)	14,64b* (3,72)	$F(2, 318) = 6,62$ $p = 0,002$, $\omega^2 = 0,012$
Tulemus puudutab mind / ühiskonda tervikuna	15,92a* (3,99)	7,08b* (4,78)	8,18c* (4,77)	$F(1,62, 257,29) = 182,5$ $p < 0,001$, $\omega^2 = 0,43$
Tulemus on minu jaoks ebaoluline/oluline	12,83a* (3,96)	15,55b* (3,93)	15,48b* (4,02)	$F(1,88, 299,54) = 43,15$ $p < 0,001$, $\omega^2 = 0,094$
Tulemusega ei kaasne / kaasneb selge kasu minu jaoks	11,48a* (3,76)	13,12b* (3,95)	14,62c* (3,61)	$F(1,79, 285,59) =$ $111,81$, $p < 0,001$, $\omega^2 =$ $0,313$
Tulemuse pikaajalist tagajärge ei ole / on võimalik ennustada	9,61a* (4)	11,3b* (4,23)	11,2b* (4,06)	$F(1,88, 300,12) =$ $11,06$, $p < 0,001$, $\omega^2 = 0,032$
Tulemusega ei kaasne / kaasneb selge kahju minu jaoks	10a (3,84)	11,36b* (3,58)	10,12a (4,04)	$F(2, 318) = 7,98$, $p < 0,001$, $\omega^2 = 0,22$

Märkused. Erineva tähega tähistatud keskmised hinnangu väärtused on teineteisest statistiliselt olulisel määral erinevad. Tärniga (*) tähistatud väärtused erinevad hinnanguskaala keskpunktist statistiliselt olulisel määral.

Esmalt analüüsisime, kas igale otsuse omadusele antud hinnang erineb skaala keskpunktist (10,5). Kasutatud skaalad olid üles ehitatud kaheotsalisena: kui noorte vastus skaalal „Otsuse tegemine ei ole / on minu jaoks keeruline“ jääb statistiliselt olulisel määral alla skaala keskpunkti, saab tulemust tõlgendada nii, et otsuse tegemine ei ole üldiselt noorte jaoks keeruline. Ja vastupidi, kui hinnang on keskpunktist statistiliselt olulisel määral kõrgem, saame otsusest mõelda kui noorte jaoks keerulisest otsusest. Analüüsiks kasutati ühe valimi *t*-testi. Tabelis 4 on tärniga märgitud need tulemused, mis keskpunktist oluliselt erinesid. Statistiliselt oluliste erinevuste puhul (väärtus vahemikus < 0,001 kuni 0,05) jäi *t*-väärtus vahemikku –9,05 kuni –2,83 ja 2,36 kuni 18,75. Enamiku omaduste puhul erinesid hinnangute keskmised tulemused skaala keskpunktist selgelt ühes või teises suunas, see oli nii iga otsuse puhul. Vaid otsusega kaasnevale kahjule antud hinnangud ei erinenud valimistel hääletamise ja edasiõppimise otsuse puhul skaala keskpunktist, mis tähendab, et nii edasiõppimise kui ka valimistel hääletamise otsuse puhul jääb noorte hinnang otsusega seotud kahjule neutraalseks.

Erinevate otsuste omadustele antud hinnangute omavaheliseks võrdlemiseks viidi iga omaduse puhul läbi mitmeste mõõtmiste dispersioonanalüüs (vajadusel kasutati Greenhouse’i-Geisseri korrektsiooni). Kolme valdkonna otsused ei erinenud üksteisest ainult hinnangu „Otsuse tegemine sisaldab väga vähe / väga palju valikuvariante“ puhul.

Muude omaduste suhtes esines otsuste vahel erinevusi, kõik analüüside tulemused ja teineteisest erinevad hinnangud on välja toodud tabelis 4.

Vastajate antud hinnangute põhjal saab kirjeldada ja võrrelda noorte arusaama etteantud otsustest. Kõigi kolme otsuse tegemist pidasid noored keeruliseks: otsused vajavad eelteadmisi või oskusi, hõlmavad mitmeid valikuvariante, nende tegemine võtab aega ning laenuvõtmise ja edasiõppimise otsus on ka ressursimahukad. Tundub, et laenuvõtmise otsus on noorte jaoks teistest otsustest keerulisem, sest seda hinnati teistega võrreldes ressursimahukamaks ja rohkem eelteadmisi vajavaks; ka otsuse jõukohasust hinnati teistega võrreldes madalamaks. Edasiõppimise otsust pidasid noored keerulisemaks ja ressursimahukamaks kui valimisotsust, kuid mitte jõukohasemaks ega rohkem eelteadmisi vajavaks.

Olenemata sellest, et noored nägid neid otsuseid keerulisena, pidasid nad kõikide otsuste tegemist enda jaoks tähtsaks. Kõige tähtsamaks hindasid nad edasiõppimise otsust, tähtsuselt järgmine oli laenuvõtmine ja viimaseks jäi valimistel hääletamine. Lisaks tajusid noored kõikide otsuste puhul oma isiklike väärtushinnangute olulist rolli, suurt otsustusvabadust ja vähest aegkriitilisust. Võrreldes teiste otsustega hindasid noored valimisotsust tehes oma otsustusvabadust suuremaks ning tajusid ka isiklike väärtushinnangute suuremat rolli kui laenuvõtmise otsuse puhul, kuid mitte võrreldes edasiõppimise otsusega. Seevastu laenuvõtmise otsust hinnati vähem aegkriitiliseks kui edasiõppimise ja valimisotsust.

Kõikide otsuste tulemusi pidasid noored enda jaoks oluliseks ja kasu toovaks. Edasiõppimise otsuse tulemust peeti enda jaoks selgelt kõige kasulikumaks ja ka oluliseks. Laenuvõtmise otsusega kaasnevat tulemust hinnati aga olulisemaks ja kasulikumaks kui valimistel hääletamisega kaasnevat tulemust. Samuti tajusid noored, et just laenuotsusega võib nende jaoks kaasneda ka selge kahju. Otsuste tulemustega seoses mõistsid noored, et nendel otsustel on pikaajalised tagajärjed. Siinkohal eristub ülejäänud kahest aga valimisotsus. Kui edasiõppimise otsus ja eriti laenuvõtmise otsus puudutasid noori isiklikult, siis valimisotsus mõjutab nende meelest ühiskonda tervikuna, mille tõttu pidasid nad ka selle tagajärgi pigem ennustamatuks ning teistega võrreldes lühemaajaliseks.

See, et otsuse omadustele antud hinnangud kolme otsuse puhul erinevad, näitab, et ka noored tajuvad neid otsuseid erinevatena – mõni on kognitiivselt nõudlikum ja teine isiklikult olulisem. See kinnitab, et valitud otsuste omadused on valiidne alus erinevate eluliste otsuste kirjeldamisel ja võrdlemisel.

6. Otsuste hindamisraamistik

Üldiselt mõtestavad psühholoogid otsustusvõimet mitmetahulisena ning hoiduvad väga rangete eapiiride määratlemisest. Kuid valdkonna spetsialistid Icenogle ja kolleegid (2019) on oma ülevaateartiklis teismeliste ja noorte otsustusvõimet, sealhulgas kognitiivset ja psühhosotsiaalset arengut, analüüsides jõudnud järelduse, et otsused, mille puhul on tagatud analüütiline otsustusprotsess, on noortele jõukohased alates 16. eluaastast. Samas leiavad nad, et otsused, mille tegemisel mängib psühhosotsiaalne küpsus kriitilist rolli, võiksid olla kõrgema eapiiriga.

Valdkondades, kus noore autonoomne otsus või sellele tuginev nõusolek võib vajalik olla juba enne täisealiseks saamist (nt meditsiinis), rakendatakse analüütilise otsustusprotsessi toetamiseks ja võimaldamiseks kindlaid protseduure (Michaud *et al*., 2015; WHO, 2021). Sarnastest põhimõtetest tuleks lähtuda ka teiste otsustuste puhul, mis puudutavad noorte elu.

Pakume otsuste analüüsimiseks ning eapiiride kaalumiseks välja kognitiivsele võimekusele ja psühhosotsiaalsele küpsusele tugineva raamistiku. Raamistik on vormistatud tööriistana tabelis 5. Selle tööriista kasutamisel tuleb esmalt otsustada, kas otsuse tegemisel on olulisel kohal ratsionaalne analüüs (s.t otsuse tegemine sisaldab paljude valikute kaasamist ja infot, millega arvestada, ning erinevate tagajärgede tõenäosuse ennustamist) ja/või psühhosotsiaalne küpsus (s.t otsuse tegemisel on pikemaajalise kasu nimel oluline hoiduda liigsest riskist, kohesest tasust või ahvatlevast olukorrast) (joonisel etapp 1). Seejärel tuleb täpsustada, kuivõrd oluline on vaadeldava otsuse puhul iga väljatoodud tunnus („väga oluline“ / „oluline“ / „võib osutuda oluliseks“ / „ei ole oluline“) (joonisel etapp 2). Oluliste ja väga oluliste tunnuste, välja arvatud isikliku olulisuse puhul tuleks otsustusõiguse andmise kaalumisel veenduda, et oskame anda vastuse vaadeldava tunnuse kohta käivatele küsimustele (etapp 3) ning järgida soovitusi otsustusõiguse hindamisel ja kaalumisel (etapp 4). Isikliku olulisuse tunnuse puhul tuleks tegeleda nende küsimuste ja soovitustega juhul, kui tunnus on märgitud mitteoluliseks („ei ole oluline“). Raamistiku eesmärk ei ole kindlaks määrata, kas anda noorele võimalus teemakohase otsuse tegemiseks või mitte, vaid ennekõike juhtida tähelepanu sellele, kuidas saame luua sobiva konteksti ning toetada noort ja tema teadmisi, et võimaldada autonoomseid ja läbimõeldud otsuseid, mis edendaksid noore heaolu pikas perspektiivis.

Joonis 2. Noorte otsustusõiguse kaalumisel kasutatav tööriist

6.1 Hindamisraamistiku rakendamise näiteid erinevate otsuste puhul

Analüüsime siinkohal raamistikust lähtuvalt erinevaid otsuseid. Esmalt vaatleme kahte finantsvaldkonna otsust: kiirlaenu võtmine (sageli võimalik 18-aastaselt, mõne pakkuja puhul 21-aastaselt) ja piiratud vormis ettevõtlusega tegelemine. Seejärel analüüsime koolikohustuse eapiiri (18. eluaasta) ja sotsiaalmeedia kasutamise üle otsustamist (eri rakendustel erinevad vanusepiirid, Austraalias kehtestatud eapiiriks 16. eluaasta, Eestis piirang puudub) ning lõpuks valimisiga. Nende otsuste tunnuste analüüs on esitatud tabelis 5. Tabelile järgneb kokkuvõte, mis sisaldab järeldusi.

Tabel 5. Otsuste analüüs hindamisraamistikku kasutades

Kas otsus eeldab põhjalikku ratsionaalset analüüsi?				Kas otsus eeldab psühhosotsiaalset küpsust?		
Otsus	**Kognitiivne nõudlikkus, tulemuse ennustatavus**	**Isiklik olulisus**	**Ajasurve**	**Kohene kasu ja kahju**	**Sõbrad ja vanemad**	**Sotsiaalne mõju (normid, sotsiaalmeedia, sotsiaalne surve)**
Kiirlaenu võtmine	Tunnus on väga oluline: tuleb läbi mõelda laenu kasutamine ja tagasimaksmiseks vajalikud ressursid ning analüüsida pakkumistest tulenevaid kohustusi ja nende võimalikke erinevusi; tagajärgede ennustamine sisaldab ka tagasimaksmise protsessi läbimõtlemist ja planeerimist, vajadusel elukorralduslike muutuste kaalumist.	Tunnus pigem ei ole oluline: kuigi otsus puudutab isiklikku heaolu kohe ja pikaajalises perspektiivis ning võiks seetõttu olla oluline, ei liigitanud noored laenuvõtmist ei oluliseks ega ebaoluliseks otsuseks.	Tunnus võib osutuda oluliseks, kui laenupakkujad ootavad kiiret vastust ning määravad pakkumisele lühikese kehtivusaja v õi kui laenuraha on vaja kasutada millekski kiiresti.	Tunnus on väga oluline: kiirlaen annab arvestatavas väärtuses kohest kasu, kuid võib oluliselt kahjustada noore majanduslikku heaolu pikas perspektiivis.	Tunnus on oluline: otsust on võimalik teha sõprade ja vanemate seltskonnas ning nendega koos.	Tunnus võib osutuda oluliseks, kui noor tunneb sotsiaalsete normide või sisuloojate sõn umite põhjal, et ta vajab kindlaid tooteid, teenuseid või brände, mida ta endale ilma laenuta lubada ei saa.
Ettevõt-lusega tegele-mine piiratud vormis (nt ettevõt-luskonto	Tunnus on oluline: ettevõtlusega alustamine eeldab teenuse väljatöötamist, turu hindamist, finantskohustuste mõistmist (sh ettevõtluskonto toimimise	Tunnus on pigem oluline: tegemist on noore isiklike oskuste ja huvide rakenduse, eesmärkide ning	Tunnus ei ole oluline: ettevõtlusega alustamisel saab noor tavaliselt ise oma tegevuse	Tunnus võib osutuda oluliseks, kui näiteks teenuse pakkumisel saadaks e kohest kasu. Kaasneda võib ka mõningane kahju, kui toote või teenuse	Tunnus on oluline: otsust on võimalik teha sõprade ja vanematega koos. Kuna alaealise pangakontole pääsevad sageli ligi ka vanemad,	Tunnus võib osutuda oluliseks, kui näiteks sotsiaalmeedia on oluline vahend ettevõtlusega tegelemiseks või ettevõtlusega

vahen-dusel)	mõistmist). Ka tagajärgede ennustamine võib olla keeruline, sest edu määravad väga erinevad tegurid.	sissetulekuga.	tempo määrata.	väljatöötamisse on vaja investeerida oma vahendeid.	esineb risk, et vanema ja noore huvid ei pruugi ühtida.	seotud teadmiste saamiseks ja võimaluste kohta info hankimiseks.
Edasi-õppimise otsus	Tunnus on väga oluline: hariduse jätkamise võimalusi on palju ning nende sobivust tuleb hinnata; ka haridusest loobumisel ja tööturule sisenemisel on erinevaid valikuvariante. Lisaks tuleb ennustada ja kaaluda otsuse tagajärgi.	Tunnus on oluline: üldiselt tajuvad noored, et otsus puudutab neid ennast ja nende tulevikku ning peavad otsust enda jaoks tähtsaks.	Tunnus pigem ei ole oluline: üldiselt suunatakse noori edasiõppimis võimalustele mõtlema juba varakult ning otsust ei pea tegema kiirustades.	Tunnus võib osutuda oluliseks, kui noor tõlgendab näiteks tööleasumist ja edasiõppimisest loobumist kohese kasuna. Samas ei pruugi sellega kaasneda pikaajalist kahju, sest üldiselt on võimalik haridust puudutavaid otsuseid uuesti teha ning haridus- ja karjääriteekonda ümber kujundada (uuesti õppima asuda või erialane väljaõpe läbida). Uuringus hindasid noored seda otsust pikaajalist kasu omavana.	Tunnus on pigem oluline: otsust on võimalik teha vanemate ja sõpradega koos. Ka teistes uuringutes on leitud, et sõbrad ja vanemad on hariduslike otsuste tegemisel olulised mõjutegurid, samas kõnealuses küsitlusuuringus tunnetasid noored otsustusvabadust. Suurt riski otsuseg a ei kaasne, sest seda saab hiljem muuta.	Tunnus võib osutuda oluliseks: kui noore sõpruskonnas kaldutakse kindla otsuse suunas (sotsiaalne norm või surve), on ka noore enda puhul suurem tõenäosus, et ta teeb sarnase otsuse. Kuid taas mõistetakse, et aastate möödudes on võimalik uus otsus teha.
Sotsiaal-meedia kasuta-	Tunnus ei ole oluline: sotsiaalmeedia puhul kasutatakse kindlaid	Tunnus võib osutuda oluliseks, kui	Tunnus ei ole oluline: ajasurve	Tunnus on väga oluline: sotsiaalmeedia	Tunnus on oluline: sotsiaalmeedia on oluline	Tunnus on oluline: kuna Eestis sotsiaalmeedia

mise piirangud	populaarseid rakendusi ja kohene tulemus on kergesti ennustatav: kasutamine ja konto tegemine on väga lihtsad. Pikaajaline tagajärg eeldab küllalt spetsiifilisi teadmisi ja ka siin ei ole võimalusi kuigi palju („mõjutab mind negatiivselt“ / „ei mõjuta mind negatiivselt“).	noore jaoks on tähtis luua endast sotsiaalmeedias kindel kuvand.	sotsiaalmeedia kasutamise või kasutamata jätmise otsustamisel rolli ei mängi.	pakub kiiret meelelahutust ja kohest tagasisidet (kohene tasu), kuid võib pikaajalises perspektiivis noore heaolu oluliselt kahjustada. Nutirakenduse liigse kasutamisega seostuvad mitmed vaimsed probleemid ja sellel on sõltuvusele sarnaseid omadusi (problemaatiline kasutus), mis kahjustavad nii õppimise kui ka töö kvaliteeti (Rozgonjuk *et al*., 2019, Rozgonjuk *et al*., 2020).	suhtluskanal; kui sõbrad kasutavad sotsiaalmeediat, tekib noorel suurem soov näha ja kogeda sama, mida sõbrad, ning olla nende tegemistega kursis.	kasutamise piirangud noortele puuduvad, on kasutus normatiivne („kõik kasutavad“). See tähendab, et noored peavad sotsiaalmeediat elu lahutamatuks osaks.
Valimistel hääletamine	Tunnus on pigem oluline: valimistel on platvormid ja palju kandidaate; hääle andmise tulemust on raske ennustada, sest see sõltub ka teiste valijate käitumisest. Küsitlusuuringus ei hinnanud noored	Tunnus ei ole oluline: empiirilises uuringus pidasid noored otsust enda jaoks pigem ebaoluliseks.	Tunnus ei ole oluline: valimisplatvormid ja kandidaadid on teada piisavalt vara; suunava	Tunnus ei ole oluline: üldiselt ei kaasne hääle andmisega kohest tasu.	Tunnus on pigem oluline: otsust on võimalik teha nii vanemate kui ka sõpradega koos (e-hääletus). Ka teistest uuringutest on selgunud, et	Tunnus on oluline: sotsiaalmeedia on oluline infoallikas, kus edastavad oma sõnumeid ka poliitilised ühendused. Ka üldine lähikonnas kehtiv sotsiaalne

otsust kuigi ressursimah ukaks, küll aga ennustamatuks.	ettevalmistus e korral ei pea noor tegema otsust kiirustades.	sõpradel ja vanematel on noore ühiskondlike otsuste tegemisel oluline roll. Kuid otsustusvabadust hindasid noored küsitlusuuringu järgi suureks.	norm seoses valimistega võib noort otsustamisel mõjutada.

Märkus. Kui tunnus on oluline või väga oluline, siis tuleb kontrollida, kas oskame anda vastuse kolmandas etapis (vt joonis 2) esitatud küsimustele, ning seejärel mõtiskleda neljandas etapis esitatud soovituste rakendamise võimaluste üle.

Otsuste kohta tehtud järeldused, toetudes tabelis 5 esitatud tunnuste analüüsile.

- **Kiirlaenu võtmine.** Kuna otsus on kognitiivselt nõudlik, kuid pole isiklikult oluline, võib eeldada, et noortel ei ole väga suurt motivatsiooni panustada otsuse tegemisse rohkem ressursse. Samuti võib ratsionaalset analüüsi negatiivselt mõjutada võimalik ajasurve. Soovitustest lähtudes tuleks sellise otsuse puhul tagada, et noorel oleks olemas asjakohane ja objektiivne info laenuvõtmise kohta ning neutraalne tugi otsuse erinevate aspektide ja võimalike tagajärgede läbimõtlemisel. Küsitlusuuringust selgus, et noored kasutavad otsuste tegemisel üldiselt vähe spetsialistide nõu ja konsultatsiooni, kuid selle otsuse puhul oleks finantsnõustaja konsultatsioon äärmiselt asjakohane. Samuti tasub vähendada ajasurvet ja rakendada võimalusi noore autonoomse otsuse tagamiseks. Kuna selle otsusega kaasnevad märkimisväärsed riskid ning seda on võimalik teha sõprade seltskonnas, võib kohaseks eapiiriks pidada täisiga (või isegi 21. eluaastat).
- **Ettevõtlusega tegelemine piiratud vormis (nt ettevõtluskonto vahendusel)**. Otsus on küll kognitiivselt nõudlik, kuid võib olla ka isiklikult oluline. Seega võiksid noored olla motiveeritud panustama otsuse ratsionaalse analüüsi tegemisse vajaduse korral rohkem ressursse. Oluline on tagada noorele usaldusväärsed teemakohased teadmised ja tugi, näiteks nõustamine, koolitus või spetsialisti konsultatsioon. Kuna psühhosotsiaalsete aspektide alusel on otsusega seotud nii mõningane kasu kui ka kahju (riskid), võiks selliste otsuste võimaldamine olla noorele arendav. Kuna vanem võib noort mõjutada ning seista pigem enda, mitte noore huvide eest, tasub veenduda, et tegu oleks noore autonoomse otsusega. Ka ettevõtluskonto avamisel tuleks veenduda, et noor oleks teadlik, kuidas see toimib ja mida võimaldab (sh vanema juurdepääs).
- **Koolikohustuse ehk edasiõppimise otsus.** Kuna tegemist on isiklikult olulise otsusega, millega ei kaasne liigset ajasurvet, võib arvata, et noor saab hakkama ka nõudlikuma analüüsiga. Küsitlusuuringu käigus selgus, et noored kasutavad edasiõppimise otsuse tegemiseks palju erinevaid strateegiaid, mis toetavad analüütilist otsustusprotsessi. Otsuse tegemisel on küll sõpradel ja vanematel oluline roll, kuid see ei pruugi olla negatiivne ja otsusega ei kaasne suuri riske noore pikaajalisele heaolule. Lähtudes soovitustest, võiks mõelda, kuidas tagada noorele vajalik kallutamata info ning kuidas toetada teda autonoomses otsustusprotsessis (nt õppe- või karjäärinõustaja kaasamine). Tehtud analüüsi põhjal võib arvata, et otsus on jõukohane alates 16. eluaastast.
- **Sotsiaalmeedia piiramine.** Otsus eeldab psühhosotsiaalset küpsust ning sellega kaasnevad arvestatavad riskid noore heaolule pikas perspektiivis. Soovitustest

tulenevalt võiks suunata noori arutlema ja mõtisklema sotsiaalmeedia pikaaegsete tagajärgede üle, tutvustades neile arusaadavas vormis uusimatele uuringutele tuginevaid teadmisi. Arvestades märkimisväärseid riske noore heaolule, tasub mõelda selliste piirangute seadmisele, mis võimaldaksid riske maandada ning noortel järk-järgult enda sotsiaalmeedia kasutamise üle vastutust võtta. Selgete piirangute seadmine riigi või kooli tasandil võiks kujundada ka tuleviku sotsiaalseid norme sotsiaalmeedia kasutamise alal.

- **Valimistel hääletamine.** Kuna otsus on kognitiivselt nõudlik, kuid noored ei mõtesta seda isiklikult olulisena, siis võiks soovitustest lähtuvalt mõelda, kuidas aidata noortel mõista valimiste isiklikku olulisust. Küsitlusuuringust selgus, et valimistel hääletamise otsuse tegemisel ei rakenda noored kuigi palju erinevaid strateegiaid. Isikliku olulisuse mõistmine võiks toetada analüütilist otsustusprotsessi ja läbimõeldumat otsust. Samuti tasub mõelda, kas ja kuidas saab noor vajaliku info otsuse tegemiseks ning kes ja kuidas aitab noorel mõtestada otsuse tagajärgi pikemas perspektiivis. Otsuse tegemisel on roll sõpradel ja vanematel, kuid see pole alati negatiivne (arutelu sõprade ja vanematega on ka toetav väärtus, seostudes uuringutes huvi ja poliitilise kaasatusega) ning otsusega ei kaasne noore jaoks suuri riske. Seega võiks sobiva toe pakkumise korral (koolis antav kodanikuharidus, juhitud vestlused, aruteluringid jms) olla otsuse tegemine jõukohane ja kasulik ka alla 18-aastastele.

Kokkuvõte

Käesolevas raportis käsitlesime otsustusvõimet mitmetahulise protsessina, mis kujuneb noore küpsedes konkreetses kontekstis. Andsime ülevaate olulistest arengulistest protsessidest ning peamistest sisemistest ja välimistest teguritest, mis otsustusvõime kujunemist ja rakendamist mõjutavad. Lisaks tõime esile peamised otsuse omadused, pakkusime välja võimaluse, kuidas erinevaid otsuseid ja neid puudutavaid eapiire kaaluda, ning andsime soovitusi, kuidas vajaduse korral noort toetada.

Üldiselt on noortel (alates 16. eluaastast) olemas vajalikud kognitiivsed oskused, et saada hakkama ka keerukamate otsustega. Kuid tasub meeles pidada, et neid kallutavad otsustamisel mõned otsuse omadused ja otsuse tegemise vahetu kontekst rohkem kui täiskasvanuid. Raportis käsitletud kontseptsiooni alusel loovad võimaluse noore toetamiseks ennekõike välised tegurid (joonisel 1, siniste sõõridega tähistatud).

Noortele kehtivate eapiiride üle arutlemisel tasub ennekõike mõelda selle peale, kuidas noor konkreetses kontekstis parima autonoomse, analüütilise ja teda ka tulevikus teeniva otsuseni jõuaks. Piirangute rakendamisel tuleb arvestada, et piirates otsustamisega seoses noorte õigusi ja võimalusi, piirame ka nende kogemuste ja teadmiste kujunemist. Kogemused ja teadmised on läbimõeldud otsuste tegemisel aga kriitilise tähtsusega. Seega peaksime piirangute puhul mõtlema, kuidas noort täisikka (või piirangus rakendatud eapiirini) jõudmise teekonnal otsuste tegemiseks ette valmistada.

Kujundades sotsiaalseid norme ning kaasajastades ja täiendades kooliharidust ja õppekava, saame mõjutada noort ning teda ümbritsevaid lähedasi (sõpru, vanemaid), et aidata tal arendada ja rakendada otsustusvõimet. Ühiskondlike institutsioonide ja teenuste abil on sageli võimalik luua ka vahetu kontekst ehk võimalused, mis keeruliste ja elumuutvate otsuste puhul noore otsustusprotsessi ja otsuse rakendamist vajaduse korral toetaks (nt karjäärispetsialisti teenus, koolipsühholoogiga kohtumine, kohustuslik vestlus nõustajaga enne otsuse rakendamist, ettevõtlusõpe). Nii saab tagada, et noor kasutaks olulise otsuse tegemisel oma analüüsivõimet parimal viisil, ning pakkuda neutraalset pinda, veendumaks, et noorel on hetkeolukorrast selge ülevaade, ta teab oma valikuvariante ja oskab adekvaatselt hinnata otsuse tagajärgi. See võimaldab tagada, et tehtav otsus on noore autonoomne tahteavaldus.

Otsustusvõime arendamiseks on vaja seda turvalistes oludes harjutada. See tähendab, et peaksime noortele vanuse kasvades andma järk-järgult vastutusrikkamaid võimalusi ühiskonnas kaasa rääkida. Esmalt peaksime neil võimaldama teha sisukaid vähem keerulisi otsuseid, mis on nende jaoks isiklikult olulised. Selle tulemusena saavad noored vajaliku kogemuse ja teadmised, et hiljem juba keerulisemaid otsuseid teha. Noorte kaasamine ning neile erinevate otsuste tegemise võimaldamine on oluline nii noorte autonoomia kui ka demokraatia seisukohast. Selleks, et noored saaksid tulevikus teha sisukaid otsuseid, näiteks valimistel, tuleb anda neile võimalus, vajalikud teadmised ja oskused.

Kasutatud kirjandus

Agnew, S., & Sotardi, V. A. (2025). Family Financial Socialisation and its Impact on Financial Confidence, Intentions, and Behaviours among New Zealand Adolescents. *Journal of Family and Economic Issues*, *46*(1), 246–258. https://doi.org/10.1007/s10834-024-09990-8

Aillerie, K., & McNicol, S. (2018). Are social networking sites information sources? Informational purposes of high-school students in using SNSs. *Journal of Librarianship and Information Science*, *50*(1), 103–114. https://doi.org/10.1177/0961000616631612

Albert, D., Chein, J., & Steinberg, L. (2013). The Teenage Brain: Peer Influences on Adolescent Decision Making. *Current Directions in Psychological Science*, *22*(2), 114–120. https://doi.org/10.1177/0963721412471347

Albert, D., & Steinberg, L. (2011). Judgment and Decision Making in Adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, *21*(1), 211–224. https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2010.00724.x

Alexander, J. M., Carr, M., & Schwanenflugel, P. J. (1995). Development of Metacognition in Gifted Children: Directions for Future Research. *Developmental Review*, *15*(1), 1–37. https://doi.org/10.1006/drev.1995.1001

Antson, A. (2020). Seadus jätab noored murega üksi. *Postimees*, 20. juuli. https://www.postimees.ee/6734302/seadus-jatab-noore-murega-uksi

Baddeley, A. (2000). The episodic buffer: A new component of working memory? *Trends in Cognitive Sciences*, *4*(11), 417–423. https://doi.org/10.1016/s1364-6613(00)01538-2

Balconi, M., Allegretta, R. A., Rovelli, K., & Acconito, C. (2024). Exploring self-relevance in decision-making: First-person, shared, or impersonal professional choice. *Advances in Cognitive Psychology*, *20*(4), 376–388. https://doi.org/10.5709/acp-0440-5

Belando-Montoro, M. R., Fernández-Salinero, C., Virgós-Sánchez, M., & Naranjo-Crespo, M. (2025). The decision-making of students in post-compulsory education: Influence of personal, academic, family, and socioeconomic dimensions on the choice of Vocational Education and Training. *Quality & Quantity*, *59*(2), 1739–1766. https://doi.org/10.1007/s11135-024-02026-1

Betts, J., Mckay, J., Maruff, P., & Anderson, V. (2006). The Development of Sustained Attention in Children: The Effect of Age and Task Load. *Child Neuropsychology*, *12*(3), 205–221. https://doi.org/10.1080/09297040500488522

Blakemore, S.-J., & Firth, U. (2005). *The Learning Brain: Lessons for Education*. Wiley. https://www.wiley.com/en-ae/The+Learning+Brain%3A+Lessons+for+Education-p-9781405124010

Boonen, J. (2019). Learning who not to vote for: The role of parental socialization in the development of negative partisanship. *Electoral Studies*, *59*, 109–119. https://doi.org/10.1016/j.electstud.2019.04.001

Bos, D. J., Dreyfuss, M., Tottenham, N., Hare, T. A., Galván, A., Casey, B. J., & Jones, R. M. (2020). Distinct and similar patterns of emotional development in adolescents and young adults. *Developmental Psychobiology*, *62*(5), 591–599. https://doi.org/10.1002/dev.21942

Bruck, M., & Melnyk, L. (2004). Individual differences in children's suggestibility: A review and synthesis. *Applied Cognitive Psychology*, *18*(8), 947–996. https://doi.org/10.1002/acp.1070

Bruine de Bruin, W., Parker, A. M., & Fischhoff, B. (2007). Individual differences in adult decision-making competence. *Journal of Personality and Social Psychology*, *92*(5), 938–956. https://doi.org/10.1037/0022-3514.92.5.938

Burrow, A. L., & Rainone, N. (2017). How many *likes* did I get?: Purpose moderates links between positive social media feedback and self-esteem. *Journal of Experimental Social Psychology*, *69*, 232–236. https://doi.org/10.1016/j.jesp.2016.09.005

Butz, M. V. (2022). Resourceful Event-Predictive Inference: The Nature of Cognitive Effort. *Frontiers in Psychology*, *13*. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.867328

Cauffman, E., & Steinberg, L. (2000). (Im)maturity of judgment in adolescence: Why adolescents may be less culpable than adults. *Behavioral Sciences & the Law*, *18*(6), 741–760. https://doi.org/10.1002/bsl.416

Ceci, S., & Bruck, M. (1993). Suggestibility of the child witness: A historical review and synthesis. *Psychological Bulletin*, *113*(3), 403–439. https://doi.org/10.1037/0033-2909.113.3.403

Ceci, S., Hritz, A., & Royer, C. (2016). Understanding Suggestibility. Kogumikus: W. T. O'Donohue & M. Fanetti (toim), *Forensic Interviews Regarding Child Sexual Abuse: A Guide to Evidence-Based Practice*, 141–153. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-21097-1_8

Chein, J., Albert, D., O'Brien, L., Uckert, K., & Steinberg, L. (2011). Peers increase adolescent risk taking by enhancing activity in the brain's reward circuitry. *Developmental Science*, *14*(2). https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2010.01035.x

Chen, X., Allen, J. L., & Hesketh, T. (2023). The influence of individual, peer, and family factors on the educational aspirations of adolescents in rural China. *Social Psychology of Education*, *26*(3), 735–759. https://doi.org/10.1007/s11218-023-09765-3

Ciranka, S., & van den Bos, W. (2019). Social Influence in Adolescent Decision-Making: A Formal Framework. *Frontiers in Psychology*, *10*. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01915

Cohen, J. R., Asarnow, R. F., Sabb, F. W., Bilder, R. M., Bookheimer, S. Y., Knowlton, B. J., & Poldrack, R. A. (2010). A unique adolescent response to reward prediction errors. *Nature Neuroscience*, *13*(6), 669–671. https://doi.org/10.1038/nn.2558

Crone, E. A., & Steinbeis, N. (2017). Neural Perspectives on Cognitive Control Development during Childhood and Adolescence. *Trends in Cognitive Sciences*, *21*(3), 205–215. https://doi.org/10.1016/j.tics.2017.01.003

da Silva Pinho, A., Céspedes Izquierdo, V., Lindström, B., & van den Bos, W. (2024). Youths' sensitivity to social media feedback: A computational account. *Science Advances*, *10*(43), eadp8775. https://doi.org/10.1126/sciadv.adp8775

de Moor, E. L., & Branje, S. (2023). Examining Secondary School Choice Processes as a Predictor of Adjustment After the School Transition. *Journal of Research on Adolescence*, *33*(1), 251–268. https://doi.org/10.1111/jora.12801

Defoe, I. N., Dubas, J. S., Figner, B., & van Aken, M. A. G. (2015). A meta-analysis on age differences in risky decision making: Adolescents versus children and adults. *Psychological Bulletin*, *141*(1), 48–84. https://doi.org/10.1037/a0038088

Defoe, I. N., Semon Dubas, J., & Romer, D. (2019). Heightened Adolescent Risk-Taking? Insights From Lab Studies on Age Differences in Decision-Making. *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences*, *6*(1), 56–63. https://doi.org/10.1177/2372732218801037

Dewberry, C., Juanchich, M., & Narendran, S. (2013). Decision-making competence in everyday life: The roles of general cognitive styles, decision-making styles and personality. *Personality and Individual Differences*, *55*(7), 783–788. https://doi.org/10.1016/j.paid.2013.06.012

Dewhirst, M. N., Hammond, M. D., & Salmon, K. (2023). Parent–adolescent reminiscing and youth psychopathology: A cross-sectional and longitudinal investigation. *Journal of Adolescence*, *95*(4), 764–783. https://doi.org/10.1002/jad.12152

Diamond, A. (2013). Executive functions. *Annual Review of Psychology*, *64*, 135–168. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-113011-143750

Dobewall, H., Lindfors, P., Karvonen, S., Koivusilta, L., Vainikainen, M.-P., Hotulainen, R., & Rimpelä, A. (2019). Health and educational aspirations in adolescence: A longitudinal study in Finland. *BMC Public Health*, *19*(1), 1447. https://doi.org/10.1186/s12889-019-7824-8

Dominiak, A., & Duersch, P. (2024). Choice under uncertainty and cognitive load. *Journal of Risk and Uncertainty*, *68*(2), 133–161. https://doi.org/10.1007/s11166-024-09426-6

Dumontheil, I. (2016). Adolescent brain development. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, *10*, 39–44. https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2016.04.012

Durmuşoğlu, L. R., de Lange, S. L., Kuhn, T., & van der Brug, W. (2023). The Intergenerational Transmission of Party Preferences in Multiparty Contexts: Examining Parental Socialization Processes in the Netherlands. *Political Psychology*, *44*(3), 583–601. https://doi.org/10.1111/pops.12861

Duvekot, S., Valgas, C. M., de Haan, Y., & de Jong, W. (2024). How youth define, consume, and evaluate news: Reviewing two decades of research. *New Media & Society*, 14614448241262809. https://doi.org/10.1177/14614448241262809

Eberhardt, W., Bruine de Bruin, W., & Strough, J. (2019). Age differences in financial decision making: The benefits of more experience and less negative emotions. *Journal of Behavioral Decision Making*, *32*(1), 79–93. https://doi.org/10.1002/bdm.2097

El Damaty, S., Darcey, V. L., McQuaid, G. A., Picci, G., Stoianova, M., Mucciarone, V., Chun, Y., Laws, M. L., Campano, V., Van Hecke, K., Ryan, M., Rose, E. J., Fishbein, D. H., & VanMeter, A. S. (2022). Introducing an adolescent cognitive maturity index. *Frontiers in Psychology*, *13*. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1017317

Fischhoff, B. (2008). Assessing adolescent decision-making competence. *Developmental Review*, *28*(1), 12–28. https://doi.org/10.1016/j.dr.2007.08.001

Gilman, J. M., Curran, M. T., Calderon, V., Stoeckel, L. E., & Evins, A. E. (2014). Impulsive Social Influence Increases Impulsive Choices on a Temporal Discounting Task in Young Adults. *PLOS ONE*, *9*(7), e101570. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0101570

Goswami, U. (2019). *Cognitive Development and Cognitive Neuroscience: The Learning Brain* (2nd ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315684734

Gowers, S. (2005). Development in adolescence. *Psychiatry*, *4*(6), 6–9. https://doi.org/10.1383/psyt.4.6.6.66353

Grasso, M., & Giugni, M. (2022). Intra-generational inequalities in young people's political participation in Europe: The impact of social class on youth political engagement. *Politics*, *42*(1), 13–38. https://doi.org/10.1177/02633957211031742

Grootens-Wiegers, P., Hein, I. M., van den Broek, J. M., & de Vries, M. C. (2017). Medical decision-making in children and adolescents: Developmental and neuroscientific aspects. *BMC Pediatrics*, *17*(1), 120. https://doi.org/10.1186/s12887-017-0869-x

Gubbels, J., van der Put, C. E., & Assink, M. (2019). Risk Factors for School Absenteeism and Dropout: A Meta-Analytic Review. *Journal of Youth and Adolescence*, *48*(9), 1637–1667. https://doi.org/10.1007/s10964-019-01072-5

Gümnaasiumi riiklik õppekava (2011). Vabariigi Valitsus. https://www.riigiteataja.ee/akt/129082014021?leiaKehtiv

Gur, R. E., & Gur, R. C. (2016). Sex differences in brain and behavior in adolescence: Findings from the Philadelphia Neurodevelopmental Cohort. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, *70*, 159–170. https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2016.07.035

Haden, C. A., Marcus, M., & Tõugu, P. (2019). Developing Skills for Remembering in Early Childhood. Kogumikus: D. Whitebread, V. Grau, K. Kumpulainen, M. M. McClelland, N. E. Perry, & D. Pino-Pasternak, *The SAGE Handbook of Developmental Psychology and Early Childhood Education*, 289–308. SAGE Publications Ltd. https://doi.org/10.4135/9781526470393.n17

Hafizha, A., & Arifin, Z. (2025). What Drives Generation Z's Financial Behaviors? The Influence of Financial Literacy, Financial Socialization, and Self-Control. *Journal of Enterprise and Development*, *7*, 138–149. https://doi.org/10.20414/jed.v7i1.12892

Halpern-Felsher, B. L., & Cauffman, E. (2001). Costs and benefits of a decision: Decision-making competence in adolescents and adults. *Journal of Applied Developmental Psychology*, *22*(3), 257–273. https://doi.org/10.1016/S0193-3973(01)00083-1

Hartley, C. A., & Somerville, L. H. (2015). The neuroscience of adolescent decision-making. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, *5*, 108–115. https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2015.09.004

Hatiboğlu, N., & Habermas, T. (2016). The normativity of life scripts and its relation with life story events across cultures and subcultures. *Memory*, *24*(10), 1369–1381. https://doi.org/10.1080/09658211.2015.1111389

Hauser, T. U., Iannaccone, R., Walitza, S., Brandeis, D., & Brem, S. (2015). Cognitive flexibility in adolescence: Neural and behavioral mechanisms of reward prediction error processing in adaptive decision making during development. *NeuroImage*, *104*, 347–354. https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2014.09.018

Henderson-Dekort, E., Smits, V., & Bakel, H. van. (2021). The Meaningful Participation and Complex Capacities of Children in Family Law: Based on Transdisciplinary Perspectives and Articles of the United Nations Convention on the Rights of the Child. *The International Journal of Children's Rights*, *29*(1), 78–98. https://doi.org/10.1163/15718182-29010004

Henn, M., & Foard, N. (2014). Social differentiation in young people's political participation: The impact of social and educational factors on youth political engagement in Britain. *Journal of Youth Studies*, *17*(3), 360–380. https://doi.org/10.1080/13676261.2013.830704

Horn, S. S., Ruggeri, A., & Pachur, T. (2016). The development of adaptive decision making: Recognition-based inference in children and adolescents. *Developmental Psychology*, *52*(9), 1470–1485. https://doi.org/10.1037/dev0000181

Hritz, A. C., Royer, C. E., Helm, R. K., Burd, K. A., Ojeda, K., & Ceci, S. J. (2015). Children's suggestibility research: Things to know before interviewing a child. *Anuario de Psicología Jurídica*, *25*(1), 3–12. https://doi.org/10.1016/j.apj.2014.09.002

Hu, Y., Wang, D., Pang, K., Xu, G., & Guo, J. (2015). The effect of emotion and time pressure on risk decision-making. *Journal of Risk Research*, *18*(5), 637–650. https://doi.org/10.1080/13669877.2014.910688

Hübner, N., Wille, E., Cambria, J., Oschatz, K., Nagengast, B., & Trautwein, U. (2017). Maximizing gender equality by minimizing course choice options? Effects of obligatory coursework in math on gender differences in STEM. *Journal of Educational Psychology*, *109*(7), 993–1009. https://doi.org/10.1037/edu0000183

Icenogle, G., & Cauffman, E. (2021). Adolescent decision making: A decade in review. *Journal of Research on Adolescence*, *31*(4), 1006–1022. https://doi.org/10.1111/jora.12608

Icenogle, G., Steinberg, L., Duell, N., Chein, J., Chang, L., Chaudhary, N., Di Giunta, L., Dodge, K. A., Fanti, K. A., Lansford, J. E., Oburu, P., Pastorelli, C., Skinner, A. T., Sorbring, E., Tapanya, S., Uribe Tirado, L. M., Alampay, L. P., Al-Hassan, S. M., Takash, H. M. S., & Bacchini, D. (2019). Adolescents' cognitive capacity reaches adult levels prior to their psychosocial maturity: Evidence for a "maturity gap" in a multinational, cross-sectional sample. *Law and Human Behavior*, *43*(1), 69–85. https://doi.org/10.1037/lhb0000315

Jacobs, J. E., & Klaczynski, P. A. (2002). The development of judgment and decision making during childhood and adolescence. *Current Directions in Psychological Science*, *11*(4), 145–149. https://doi.org/10.1111/1467-8721.00188

Johnson, S. B., Dariotis, J. K., & Wang, C. (2012). Adolescent Risk Taking Under Stressed and Nonstressed Conditions: Conservative, Calculating, and Impulsive Types. *Journal of Adolescent Health*, *51*(2, Supplement), S34–S40. https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2012.04.021

Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*, 499. Farrar, Straus and Giroux.

Kambam, P., & Thompson, C. (2009). The development of decision-making capacities in children and adolescents: Psychological and neurological perspectives and their implications for juvenile defendants. *Behavioral Sciences & the Law*, *27*(2), 173–190. https://doi.org/10.1002/bsl.859

Kapeke, K., Saw, P., Krutsch, E., Burgner, C., Pitt, H., Desai, R., Muse, K., Rowan, J., Nalupta, C., Bessant, J., Sawyer, S. M., & Wardak, S. (2024). Young voices, healthy futures: The rationale for lowering the voting age to 16. *Medical Journal of Australia*, *221*(S10). https://doi.org/10.5694/mja2.52496

Kappes, H. B. (2024). Young children associate buying with feeling richer. *Frontiers in Behavioral Economics*, *2*. https://doi.org/10.3389/frbhe.2023.1293694

Kaur, H. (2025). The Influence of Social Media Influencers on the Buying Behaviour of Youth: A Study of Emerging Consumer Trends. *IJFMR - International Journal For Multidisciplinary Research*, *7*(2). https://doi.org/10.36948/ijfmr.2025.v07i02.43185

Kikas, E. (2010). Tunnetusprotsessid ja nende arengulised iseärasused. Kogumikus: E. Kikas (toim), *Õppimine ja õpetamine esimeses ja teises kooliastmes*, 17–60. Haridus- ja Teadusministeerium.

Kitanova, M. (2020). Youth political participation in the EU: Evidence from a cross-national analysis. *Journal of Youth Studies*, *23*(7), 819–836. https://doi.org/10.1080/13676261.2019.1636951

Klemfuss, J. Z., & Olaguez, A. P. (2020). Individual Differences in Children's Suggestibility: An Updated Review. *Journal of Child Sexual Abuse*, *29*(2), 158–182. https://doi.org/10.1080/10538712.2018.1508108

Knoll, L. J., Magis-Weinberg, L., Speekenbrink, M., & Blakemore, S.-J. (2015). Social Influence on Risk Perception During Adolescence. *Psychological Science*, *26*(5), 583–592. https://doi.org/10.1177/0956797615569578

Krockow, E. M., Riviere, E., & Frosch, C. A. (2019). Improving shared health decision making for children and adolescents with chronic illness: A narrative literature review. *Patient Education and Counseling*, *102*(4), 623–630. https://doi.org/10.1016/j.pec.2018.11.017

Lamb, M. E., Hwang, C. P., Ketterlinus, R. D., & Fracasso, M. P. (1999). Parent–child relationships: Development in the context of the family. Kogumikus: *Developmental psychology: An advanced textbook, 4th ed*, 411–450. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Laube, C., van den Bos, W., & Fandakova, Y. (2019). *The relationship between pubertal hormones and brain plasticity: Implications for cognitive training in adolescence* (No. qrbcn_v1). PsyArXiv. https://doi.org/10.31234/osf.io/qrbcn

Lavrijsen, J., Tracey, T. J. G., Verachtert, P., De Vroede, T., Soenens, B., & Verschueren, K. (2021). Understanding school subject preferences: The role of trait interests, cognitive abilities and perceived engaging teaching. *Personality and Individual Differences*, *174*, 110685. https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110685

Lerner, J. S., Li, Y., Valdesolo, P., & Kassam, K. S. (2015). Emotion and Decision Making. *Annual Review of Psychology*, *66*, 799–823. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115043

Lewandowsky, S., Ecker, U. K. H., Seifert, C. M., Schwarz, N., & Cook, J. (2012). Misinformation and Its Correction: Continued Influence and Successful Debiasing. *Psychological Science in the Public Interest*, *13*(3), 106–131. https://doi.org/10.1177/1529100612451018

Li, R. (2025). The Impact of Social Media Influencers on Gen Z's Online Purchase Decisions. *Advances in Economics, Management and Political Sciences*, *150*, 178–185. https://doi.org/10.54254/2754-1169/2024.19299

Lindow, S., & Lang, A. (2022). A lifespan perspective on decision-making: A cross-sectional comparison of middle childhood, young adulthood, and older adulthood. *Journal of Behavioral Decision Making*, *35*(3), e2268. https://doi.org/10.1002/bdm.2268

Liu, W. (2025). Examining the impact of social media's educational content on adolescent social value formation. *Journal of Computational Methods in Sciences and Engineering*, *25*(2), 1316–1328. https://doi.org/10.1177/14727978241299541

Löckenhoff, C. E. (2017). Aging and Decision-Making: A Conceptual Framework for Future Research - A Mini-Review. *Gerontology*, *64*(2), 140–148. https://doi.org/10.1159/000485247

Lorijn, S. J., Engels, M. C., Huisman, M., & Veenstra, R. (2022). Long-Term Effects of Acceptance and Rejection by Parents and Peers on Educational Attainment: A Study from Pre-Adolescence to Early Adulthood. *Journal of Youth and Adolescence*, *51*(3), 540–555. https://doi.org/10.1007/s10964-021-01506-z

Luna, B. (2009). Developmental Changes in Cognitive Control through Adolescence. *Advances in Child Development and Behavior*, *37*, 233–278. https://doi.org/10.1016/S0065-2407(09)03706-9

Madarasova Geckova, A., Tavel, P., van Dijk, J. P., Abel, T., & Reijneveld, S. A. (2010). Factors associated with educational aspirations among adolescents: Cues to counteract socioeconomic differences? *BMC Public Health*, *10*(1), 154. https://doi.org/10.1186/1471-2458-10-154

Marquart, F., Ohme, J., & Möller, J. (2020). Following Politicians on Social Media: Effects for Political Information, Peer Communication, and Youth Engagement. *Media and Communication*, *8*(2), 197–207. https://doi.org/10.17645/mac.v8i2.2764

McAdams, D. P., & Olson, B. D. (2010). Personality Development: Continuity and Change Over the Life Course. *Annual Review of Psychology*, *61*, 517–542. https://doi.org/10.1146/annurev.psych.093008.100507

McDevitt, T. M., & Ormrod, J. E. (2013). *Child development and education* (5th ed.). Pearson.

McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T., Smith, M., & Wineburg, S. (2018). Can Students Evaluate Online Sources? Learning From Assessments of Civic Online Reasoning. *Theory & Research in Social Education*, *46*(2), 165–193. https://doi.org/10.1080/00933104.2017.1416320

Meeus, W. (2016). Adolescent psychosocial development: A review of longitudinal models and research. *Developmental Psychology*, *52*(12), 1969–1993. https://doi.org/10.1037/dev0000243

Mennekes, T., Rollin, R., Schramm-Klein, H., Mau, G., Froitzheim, M., Drake, P., & Hartig, J. (2025). Examining the ability of children to make competent purchases in food retailing. *Appetite*, *214*, 108199. https://doi.org/10.1016/j.appet.2025.108199

Michaud, P.-A., Blum, R. W., Benaroyo, L., Zermatten, J., & Baltag, V. (2015). Assessing an Adolescent's Capacity for Autonomous Decision-Making in Clinical Care. *Journal of Adolescent Health*, *57*(4), 361–366. https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2015.06.012

Miller, E. K., & Cohen, J. D. (2001). An integrative theory of prefrontal cortex function. *Annual Review of Neuroscience*, *24*, 167–202. https://doi.org/10.1146/annurev.neuro.24.1.167

Millstein, S. G., & Halpern-Felsher, B. L. (2002). Perceptions of risk and vulnerability. *Journal of Adolescent Health*, *31*(Suppl1), 10–27. https://doi.org/10.1016/S1054-139X(02)00412-3

Monosov, I. E. (2020). How Outcome Uncertainty Mediates Attention, Learning, and Decision-Making. *Trends in Neurosciences*, *43*(10), 795–809. https://doi.org/10.1016/j.tins.2020.06.009

Muijs, D., & Bokhove, C. (2020). *Metacognition and Self-Regulation: Evidence Review*. Education Endowment Foundation. https://educationendowmentfoundation.org.uk/evidence-summaries/evidence-reviews/metacognition-and-self-regulation-review/

Nakamura-Thomas, H., Sano, N., & Maciver, D. (2023). Factors influencing junior high school students' perceptions of attending school in Japan. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, *17*(1), 86. https://doi.org/10.1186/s13034-023-00631-w

Nesi, J., & Prinstein, M. J. (2019). In Search of Likes: Longitudinal Associations Between Adolescents' Digital Status Seeking and Health-Risk Behaviors. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, *48*(5), 740–748. https://doi.org/10.1080/15374416.2018.1437733

Nickel, B., Moynihan, R., Gram, E. G., Copp, T., Taba, M., Shih, P., Heiss, R., Gao, M., & Zadro, J. R. (2025). Social Media Posts About Medical Tests With Potential for Overdiagnosis. *JAMA Network Open*, *8*(2), e2461940. https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2024.61940

Niebaum, J. C., Chevalier, N., Guild, R. M., & Munakata, Y. (2021). Developing adaptive control: Age-related differences in task choices and awareness of proactive and reactive control demands. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*, *21*(3), 561–572. https://doi.org/10.3758/s13415-020-00832-2

Nigg, J. (2016). Annual Research Review: On the relations among self-regulation, self-control, executive functioning, effortful control, cognitive control, impulsivity, risk-taking, and inhibition for developmental psychopathology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *58*. https://doi.org/10.1111/jcpp.12675

Nkansah, G. B., & Papp, Z. (2023). Does cohort size matter? Assessing the effect of youth cohort size and peer influence on young people's electoral participation. *Journal of Youth Studies*, *26*(7), 859–877. https://doi.org/10.1080/13676261.2022.2053666

Ohme, J. (2019). When digital natives enter the electorate: Political social media use among first-time voters and its effects on campaign participation. *Journal of Information Technology & Politics*, *16*(2), 119–136. https://doi.org/10.1080/19331681.2019.1613279

Ormond, C., Luszcz, M. A., Mann, L., & Beswick, G. (1991). A metacognitive analysis of decision making in adolescence. *Journal of Adolescence*, *14*(3), 275–291. https://doi.org/10.1016/0140-1971(91)90021-I

Parker, A. M., & Fischhoff, B. (2005). Decision-making competence: External validation through an individual-differences approach. *Journal of Behavioral Decision Making*, *18*(1), 1–27. https://doi.org/10.1002/bdm.481

Peter, C., & Muth, L. (2023). Social Media Influencers' Role in Shaping Political Opinions and Actions of Young Audiences. *Media and Communication*, *11*(3), 164–174. https://doi.org/10.17645/mac.v11i3.6750

Peverill, M., McLaughlin, K. A., Finn, A. S., & Sheridan, M. A. (2016). Working memory filtering continues to develop into late adolescence. *Developmental Cognitive Neuroscience*, *18*, 78–88. https://doi.org/10.1016/j.dcn.2016.02.004

Phillips, W. J., Fletcher, J. M., Marks, A. D. G., & Hine, D. W. (2016). Thinking styles and decision making: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, *142*(3), 260–290. https://doi.org/10.1037/bul0000027

Poskitt, J., & Bonney, I. (2016). Making subject choices: Influences on adolescents' decision making. *Australian Journal of Middle Schooling*, *16*, 24–32.

Powell, J., & Pring, T. (2024). The impact of social media influencers on health outcomes: Systematic review. *Social Science & Medicine*, *340*, 116472. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2023.116472

Quinn, P. D., & Harden, K. P. (2013). Differential changes in impulsivity and sensation seeking and the escalation of substance use from adolescence to early adulthood. *Development and Psychopathology*, *25*(1), 223–239. https://doi.org/10.1017/S0954579412000284

Quintelier, E. (2015). Engaging Adolescents in Politics: The Longitudinal Effect of Political Socialization Agents. *Youth & Society*, *47*(1), 51–69. https://doi.org/10.1177/0044118X13507295

Raturi, A. K., Jena, S. P. K., & Sharma, N. (2025). Anxious Decisions: Suggestibility Mediates Neuroticism's Impact on Decision-Making Styles. *Imagination, Cognition and Personality*, 02762366251362795. https://doi.org/10.1177/02762366251362795

Reyna, V. F., & Farley, F. (2006). Risk and Rationality in Adolescent Decision Making: Implications for Theory, Practice, and Public Policy. *Psychological Science in the Public Interest*, *7*(1), 1–44. https://doi.org/10.1111/j.1529-1006.2006.00026.x

Rodriguez, J. M., Velez, C., & Palallos, L. (2024). Social Media Influence on Senior High Students' Spending Behavior for a Financial Management Plan. *International Journal of Management Knowledge and Learning*, *13*, 273–286. https://doi.org/10.53615/2232-5697.13.273-286

Rozgonjuk, D., Elhai, J. D., Ryan, T., & Scott, G. G. (2019). Fear of missing out is associated with disrupted activities from receiving smartphone notifications and surface learning in college students. *Computers & Education*, *140*, 103590. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.05.016

Rozgonjuk, D., Sindermann, C., Elhai, J. D., & Montag, C. (2020). Fear of Missing Out (FoMO) and social media's impact on daily-life and productivity at work: Do WhatsApp, Facebook, Instagram, and Snapchat Use Disorders mediate that association? *Addictive Behaviors*, *110*, 106487. https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2020.106487

Rudeloff, M. (2019). The influence of informal learning opportunities on adolescents' financial literacy. *Empirical Research in Vocational Education and Training*, *11*(1), 11. https://doi.org/10.1186/s40461-019-0086-y

Salmon, K., & Reese, E. (2016). The Benefits of Reminiscing With Young Children. *Current Directions in Psychological Science*, *25*(4), 233–238. https://doi.org/10.1177/0963721416655100

Sasmito, P., Riswanto, A., Thursina, F., Kusuma, F., & Nurlaila, R. (2023). Consumptive Behavior in Adolescents and Its Impact on Financial Management: Case Studies and Practical Implications. *West Science Journal Economic and Entrepreneurship*, *1*, 35–42. https://doi.org/10.58812/wsee.v1i02.70

Schwarze, S. A., Fandakova, Y., & Lindenberger, U. (2024). Cognitive flexibility across the lifespan: Developmental differences in the neural basis of sustained and transient control processes during task switching. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, *58*, 101395. https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2024.101395

Schweizer, S., Gotlib, I. H., & Blakemore, S.-J. (2020). The role of affective control in emotion regulation during adolescence. *Emotion*, *20*(1), 80–86. https://doi.org/10.1037/emo0000695

Segal, H., Whartman, S., & Knafo-Noam, A. (2025). Values and educational decisions: How do values relate to adolescents' academic track choices? *European Journal of Psychology of Education*, *40*(2), 65. https://doi.org/10.1007/s10212-025-00964-4

Šerek, J., & Macek, P. (2014). Antecedents of political trust in adolescence: Cognitive abilities and perceptions of parents. *Journal of Applied Developmental Psychology*, *35*(4), 284–293. https://doi.org/10.1016/j.appdev.2014.05.001

Šerek, J., & Umemura, T. (2015). Changes in late adolescents' voting intentions during the election campaign: Disentangling the effects of political communication with parents, peers and media. *European Journal of Communication*, *30*(3), 285–300. https://doi.org/10.1177/0267323115577306

Shaffer, D., & Kipp, K. (2013). *Developmental Psychology: Childhood and Adolescence* (9th ed.). Wadsworth Publishing Co Inc. https://www.abebooks.co.uk/9781133492306/Developmental-Psychology-Childhood-Adolescence-International-1133492304/plp

Sherman, L. E., Payton, A. A., Hernandez, L. M., Greenfield, P. M., & Dapretto, M. (2016). The Power of the *Like* in Adolescence: Effects of Peer Influence on Neural and Behavioral Responses to Social Media. *Psychological Science*, *27*(7), 1027–1035. https://doi.org/10.1177/0956797616645673

Shulman, E. P., Harden, K. P., Chein, J. M., & Steinberg, L. (2015). Sex Differences in the Developmental Trajectories of Impulse Control and Sensation-Seeking from Early Adolescence to Early Adulthood. *Journal of Youth and Adolescence*, *44*(1), 1–17. https://doi.org/10.1007/s10964-014-0116-9

Shulman, E. P., Smith, A. R., Silva, K., Icenogle, G., Duell, N., Chein, J., & Steinberg, L. (2016). The dual systems model: Review, reappraisal, and reaffirmation. *Developmental Cognitive Neuroscience*, *17*, 103–117. https://doi.org/10.1016/j.dcn.2015.12.010

Siegel-Stechler, K. (2019). Is Civics Enough? High School Civics Education and Young Adult Voter Turnout. *The Journal of Social Studies Research*, *43*(3), 241–253. https://doi.org/10.1016/j.jssr.2018.09.006

Slobodin, O., Samuha, T., Hannona-Saban, A., & Katz, I. (2024). When boys and girls make their first career decisions: Exploring the role of gender and field in high school major choice. *Social Psychology of Education*, *27*(5), 2455–2478. https://doi.org/10.1007/s11218-024-09933-z

Smith, A. R., Chein, J., & Steinberg, L. (2014). Peers increase adolescent risk taking even when the probabilities of negative outcomes are known. *Developmental Psychology*, *50*(5), 1564–1568. https://doi.org/10.1037/a0035696

Smith, D. G., Xiao, L., & Bechara, A. (2012). Decision making in children and adolescents: Impaired Iowa Gambling Task performance in early adolescence. *Developmental Psychology*, *48*(4), 1180–1187. https://doi.org/10.1037/a0026342

Sohn, S.-H., Joo, S.-H., Grable, J. E., Lee, S., & Kim, M. (2012). Adolescents' financial literacy: The role of financial socialization agents, financial experiences, and money attitudes in shaping financial literacy among South Korean youth. *Journal of Adolescence*, *35*(4), 969–980. https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2012.02.002

Steinbeis, N., & Crone, E. A. (2016). The link between cognitive control and decision-making across child and adolescent development. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, *10*, 28–32. https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2016.04.009

Steinberg, L. (2010). A dual systems model of adolescent risk-taking. *Developmental Psychobiology*, *52*(3), 216–224. https://doi.org/10.1002/dev.20445

Steinberg, L., Cauffman, E., Woolard, J., Graham, S., & Banich, M. (2009). Are adolescents less mature than adults?: Minors' access to abortion, the juvenile death penalty, and the alleged APA 'flip-flop.' *American Psychologist*, *64*(7), 583–594. https://doi.org/10.1037/a0014763

Steinberg, L., & Chein, J. M. (2015). Multiple accounts of adolescent impulsivity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *112*(29), 8807–8808. https://doi.org/10.1073/pnas.1509732112

Steinberg, L., Graham, S., O'Brien, L., Woolard, J., Cauffman, E., & Banich, M. (2009). Age Differences in Future Orientation and Delay Discounting. *Child Development*, *80*(1), 28–44. https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2008.01244.x

Steinberg, L., Icenogle, G., Shulman, E. P., Breiner, K., Chein, J., Bacchini, D., Chang, L., Chaudhary, N., Giunta, L. D., Dodge, K. A., Fanti, K. A., Lansford, J. E., Malone, P. S., Oburu, P., Pastorelli, C., Skinner, A. T., Sorbring, E., Tapanya, S., Tirado, L. M. U., … Takash, H. M. S. (2018). Around the

world, adolescence is a time of heightened sensation seeking and immature self-regulation. *Developmental Science*, *21*(2), e12532. https://doi.org/10.1111/desc.12532

Steinberg, L., & Monahan, K. C. (2007). Age differences in resistance to peer influence. *Developmental Psychology*, *43*(6), 1531–1543. https://doi.org/10.1037/0012-1649.43.6.1531

Sternberg, R. J. (1985). *Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence*, xvi, 411. Cambridge University Press.

Strough, J., Bruin, W. B. de, & Peters, E. (2015). New perspectives for motivating better decisions in older adults. *Frontiers in Psychology*, *6*. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00783

Sukk, M., & Soo, K. (2018). *EU Kids Online'i Eesti 2018. aasta uuringu esialgsed tulemused* (toim V. Kalmus, R. Kurvits, & A. Siibak). Tartu Ülikool, ühiskonnateaduste instituut.

Tamm, A., Tõugu, P., & Tulviste, T. (2024). Self-concept at different stages of life: How do early and late adolescents and young, middle-aged, and older adults describe themselves? *International Journal of Behavioral Development*, *48*(5), 434–441. https://doi.org/10.1177/01650254241254103

Tervo-Clemmens, B., Calabro, F. J., Parr, A. C., Fedor, J., Foran, W., & Luna, B. (2023). A canonical trajectory of executive function maturation from adolescence to adulthood. *Nature Communications*, *14*(1), 6922. https://doi.org/10.1038/s41467-023-42540-8

Tirocchi, S. (2024). Generation Z, values, and media: From influencers to BeReal, between visibility and authenticity. *Frontiers in Sociology*, *8*. https://doi.org/10.3389/fsoc.2023.1304093

van den Bos, W., & Hertwig, R. (2017). Adolescents display distinctive tolerance to ambiguity and to uncertainty during risky decision making. *Scientific Reports*, *7*(1), 40962. https://doi.org/10.1038/srep40962

Van Hoorn, J., Crone, E. A., & Van Leijenhorst, L. (2017). Hanging Out With the Right Crowd: Peer Influence on Risk-Taking Behavior in Adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, *27*(1), 189–200. https://doi.org/10.1111/jora.12265

Veenman, M. V. J., Van Hout-Wolters, B. H. A. M., & Afflerbach, P. (2006). Metacognition and learning: Conceptual and methodological considerations. *Metacognition and Learning*, *1*(1), 3–14. https://doi.org/10.1007/s11409-006-6893-0

WHO. (2021). *Assessing and Supporting Adolescents' Capacity for Autonomous Decision-Making in Health Care Settings: A Tool for Health-Care Providers* (1st ed). World Health Organization.

Wille, E., Stoll, G., Gfrörer, T., Cambria, J., Nagengast, B., & Trautwein, U. (2020). It Takes Two: Expectancy-Value Constructs and Vocational Interests Jointly Predict STEM Major Choices. *Contemporary Educational Psychology*, *61*, 101858. https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2020.101858

Williams, J. (2025). Adolescent Development. Kogumikus: J. Todres & U. Kilkelly (toim), *Children's Rights and Children's Development: An Integrated Approach*, 189–216. New York University Press.

Winchester, T., Hall, J., & Binney, W. (2016). How Usage Influences Young Adult Voting Decision-Making: An SEM Analysis. *Journal of Nonprofit & Public Sector Marketing*, *28*(1), 40–65. https://doi.org/10.1080/10495142.2016.1133143

Wingrove, T., & Beal, S. J. (2014). Psychology, Law, and the Wellbeing of Children: A Developmental Perspective. Kogumikus: M. K. Miller, J. Chamberlain, & T. Wingrove (toim), *Psychology, Law, and the Wellbeing of Children*, 0. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199934218.003.0002

Wolff, M., & Buciuman, C. (2025). Bias in Personalized Social Media Content: Impact on Romanian Generation Z Decision Making. *European Conference on Social Media*, *12*(1), 11–19. https://doi.org/10.34190/ecsm.12.1.3293

Yanto, H., Ismail, N., Kiswanto, K., Rahim, N. M., & Baroroh, N. (2021). The roles of peers and social media in building financial literacy among the millennial generation: A case of indonesian economics and business students. *Cogent Social Sciences*, *7*(1), 1947579. https://doi.org/10.1080/23311886.2021.1947579

Zeglovits, E., & Zandonella, M. (2013). Political interest of adolescents before and after lowering the voting age: The case of Austria. *Journal of Youth Studies*, *16*(8), 1084–1104. https://doi.org/10.1080/13676261.2013.793785

Zhang, W., Jiang, Y., Wang, C., & Zhu, L. (2023). Group decision-making on risky choice in adolescents and young adults. *Current Psychology*, *42*(34), 29986–29995. https://doi.org/10.1007/s12144-022-04027-5

Zhu, R., Hommel, B., & Ma, K. (2024). Previous experience of action-effect predictability and delay affect perceived agency and decision-making independently. *Experimental Brain Research*, *243*(1), 1. https://doi.org/10.1007/s00221-024-06946-0

Arenguseire Keskus
Lossi plats 1a, 15165 Tallinn
arenguseire@riigikogu.ee
www.arenguseire.ee

ARENGUSEIRE KESKUS